

ΚΥΠΡΙΑΚΑΙ ΣΠΟΥΔΑΙ

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΒΡΑΒΕΥΘΕΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΔ'-ΕΕ'

2000-2001

ΚΥΠΡΙΟΛΟΓΙΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΕΙΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΝ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ ΚΥΠΡΟΥ

2003

020 42 / 64-65

© ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, 2001

ISSN: 1450-0299

ΧΟΡΗΓΙΑ ΙΕΡΑΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Τυπώθηκε στά Τυπογραφεία "IMPRINTA LTD", Τηλ. 22815131, Fax: 22815881

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Αισθάνομαι ιδιαίτερη ικανοποίηση παραδίδοντας στα μέλη και στους φίλους της Έταιρείας Κυπριακών Σπουδών τὸν ΞΔ'–ΞΕ' (2000–2001) τόμο του Δελτίου αὐτῆς, πὸν εἶναι ἀφιερωμένος στὸν διακεκομμένο ἐπιστήμονα κ. Θεόδωρο Παπαδόπουλλο.

Ὁ κ. Θ. Παπαδόπουλλος εἶναι μέλος τῆς Έταιρείας μας ἀπὸ τὸ ἔτος 1963, διετέλεσε δὲ καὶ μέλος τοῦ Διοικητικοῦ τῆς Συμβουλίου (Ταμίας) ἀπὸ τὸ 1965 μέχρι καὶ τὸ 1986, ἐπὶ προεδρίας Κων. Σπυριδάκι καὶ Γ. Παπαχαραλάμπους. Ἐχημάτισε καὶ ὀργανωτικὸς γραμματεὺς τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου (1969 καὶ 1982).

Πολὺ μεγάλη καὶ πολὺ ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ κ. Θ. Παπαδοπούλλου. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ προσφορά του στὸν τομέα τῶν Κυπριολογικῶν Σπουδῶν. Ὑπερβαίνουν κατὰ πολὺ τὴν ἑκατοντάδα τὰ βιβλία, οἱ μελέτες καὶ τὰ ἄρθρα του πὸν ἀνήκουν σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Ἀρκετὰ μάλιστα ἀπ' αὐτὰ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας στὸ Δελτίο τῆς Έταιρείας μας «Κυπριακαὶ Σπουδαί».

Ὁ κ. Θ. Παπαδόπουλλος ἐπεμελήθη ἐπίσης τῆς ἐκδόσεως πολλῶν τόμων τοῦ Δελτίου αὐτοῦ, καθὼς καὶ διάφορων ἄλλων Κυπριολογικῶν δημοσιευμάτων τῆς Έταιρείας μας.

Ὁ κ. Θ. Παπαδόπουλλος μετέσχε καὶ πολλῶν διεθνῶν ἐπιστημονικῶν συνεδρίων, καθὼς καὶ τῶν Κυπριακῶν ἀντιπροσωπειῶν στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀνωτέρας Παιδείας καὶ Ἐρεῦνης τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης (1961–1976) καὶ στὴ Γενικὴ Συνέλευση τῆς *Unesco* (1970–1978).

Εἴμεθα δ' εὐτυχεῖς γιατί με τὴν ἔκδοση τοῦ τιμητικοῦ αὐτοῦ τόμου συνέπεσε καὶ ἡ ἐπάξια ἀναγόρευση τοῦ κ. Θ. Παπαδοπούλλου σ' ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (10 Φεβρουαρίου 2003).

Στὴν ἐκτύπωση καὶ κυκλοφορία καὶ τούτου τοῦ τόμου τοῦ Δελτίου μας παρατηρήθηκε, δυστυχῶς, κάποια καθυστέρηση. Ἐκφράζουμε τὴ λύπη μας γι' αὐτήν, καθὼς καὶ τὴν ἐλπίδα πὸς θὰ μπορέσουμε σύντομα νὰ καλύψουμε τὸ κενὸ πὸν παρατηρεῖται στὸν τομέα αὐτόν.

Ὁ παρῶν (διπλοῦς) τόμος διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Τὸ πρῶτο μέρος περιέχει διάφορα στοιχεῖα πὸν ἀφοροῦν στὴν ὄλη δραστηριότητα τοῦ τιμωμένου. Τὸ δεῦτερο μέρος περιλαμβάνει τριάντα μία πρωτότυπες, ἀξιόλογες καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσες πραγματεῖες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ εἴκοσι μία εἶναι γραμμένες στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ οἱ ἑννέα στὴν ἀγγλική, γαλλικὴ, γερμανικὴ καὶ ἰταλική. Τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τῶν πραγματειῶν τούτων καταδεικνύουν τὴ γενικὴ

έκτιμηση, τῆς ὁποίας τυγχάνει ὁ κ. Θ. Παπαδόπουλλος, πρὸς τιμὴ τοῦ ὁποίου καὶ ἐγράφησαν αὐτές. Τὸ τρίτο μέρος περιέχει κείμενα πὺν ἔχουν σχέση με τὰ πεπραγμένα τῆς Ἑταιρείας μας.

Κατακλείοντας τὸ προλογικὸ αὐτὸ σημεῖωμα, ἐκφράζουμε τὶς θερμὲς μας εὐχαριστίες πρὸς ὄλους τοὺς καθ' οἰονδήποτε τρόπο ἐργασθέντες γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ μετὰ χεῖρας τόμου, τὸ τυπογραφεῖον Imprinta, Διεύθυνση-προσωπικὸ καὶ ἰδιαιτέρως τὴ στοιχειοθέτρια κ. Σοφία Μαρσοῦκα γιὰ τὴν ἄρτια καὶ ἐπιμελημένη ἔκδοση καὶ κάμνουμε ἔκκληση πρὸς ὄλα τὰ μέλη μας νὰ μᾶς στείλουν μελέτες πρὸς δημοσίευσή τους στὸν ὑπὸ ἔκδοση τόμο ΞΖ'–ΞΖ' (2002–2003), πὺν θὰ εἶναι ἀφιερωμένος στὸν ἀείμνηστο Γεώργιο Ἰωαννίδη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας μας κατὰ τὸ μετὰξ Ἰουνίου 1998 καὶ Νοεμβρίου 1999 διάστημα.

ΑΝΔΡΕΑΣ Ν. ΜΙΤΣΙΔΗΣ
Πρόεδρος
Ἑταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν

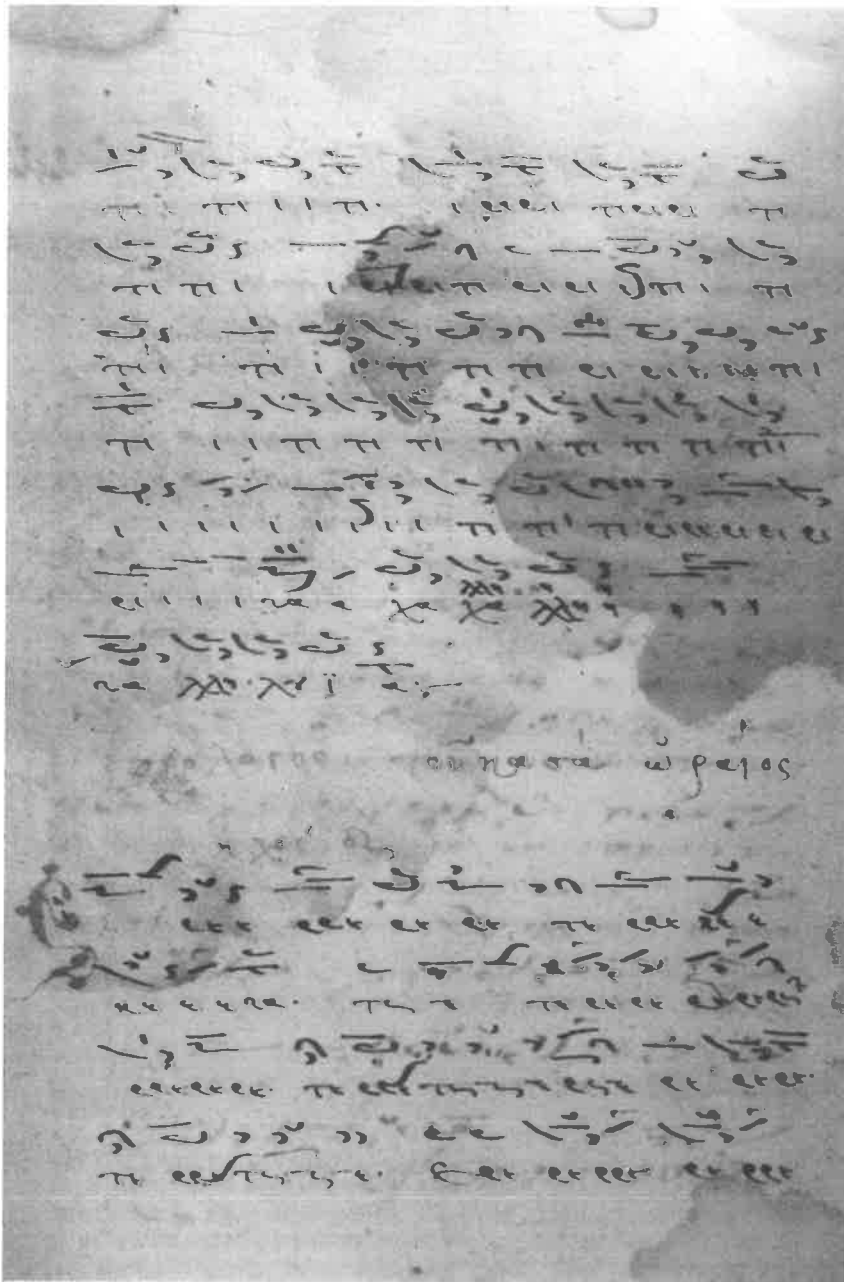
ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίδες
ΑΝΔΡΕΑΣ Ν. ΜΙΤΣΙΔΗΣ, Προλογικὸ σημεῖωμα	θ'–ι'
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ Θεοδώρου Παπαδοπούλλου	i–xiii
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ἡ ἰδεολογικὴ ἀπεξάρτηση τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας	xv–xxv
Β' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ	1–798
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Εἶναι ὁ Πλάτων Ἰδεαλιστὴς ἢ Ρεαλιστὴς;</i> HANS-GÜNTER BUCHHOLZ, <i>Antike Glaslinsen als Sehhilfen in Zypern. Ein Kapitel Technikgeschichte</i>	3–15
ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΚΟΚΜΟΤΟΣ, <i>Ὁμιλοῦν ὄνομα στὸ Κυπριακὸ Ἐπίγραμμα</i>	17–27
ARISTODEMOS ANASTASSIADES, <i>Egypt in Cyprus: The Ptolemaic Royal Cult</i>	29–40
ΝΙΚΗ Μ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, <i>Φαινόμενα Οὐρανώσεως στὴν Ἀρχαία καὶ Νέα Ἑλληνικὴ Γλῶσσα</i>	41–52
MENEΛΑΟΣ Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, <i>Ἀπόψεις περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῆς Κύπρου</i>	53–75
ΘΕΟΧΑΡΟΥΣ ΕΥΡ. ΣΧΙΖΑ, <i>Ὁ Ἅγιος Ζήνων Ἐπίσκοπος Κουρίου καὶ τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου</i>	77–139
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, <i>Σχόλια εἰς τὸ περὶ Κύπρον ἐδάφιον τοῦ Προκοπίου «Περὶ κτισμάτων»</i>	141–147
ALEXANDER BEIHAMMER, <i>“Audiatur et altera pars”, Ἡ Βυζαντινο-αραβικὴ συγκυριαρχία στὴν Κύπρο ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἀραβικῶν πηγῶν</i>	149–155
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ, <i>Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα ἀπὸ Κυπριακὲς Συλλογὲς</i>	157–176
STEFANO PARENTI, <i>Nota Sull'impiego e L'origine Dell'inno Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία</i>	177–190
ΑΝΘΟΥΛΛΗΣ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, <i>Ὁ ζωγράφος τοῦ Ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Πέρα Χωρίο: Κωνσταντινουπολίτης ἢ Κύπριος;</i>	191–199
CHRIS SCHABEL, <i>The Greek Bishops of Cyprus, 1260–1340, and the Synodikon Kypriou</i>	201–216
ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΙΟΥ, <i>Ἡ οἰκογένεια τῶν Stradioti Μανρέση καὶ ἡ Κύπρος</i>	217–234
ANGEL NICOLAOU-KONNARI, <i>Ethnic names and the Construction of Group Identity in Medieval and Early Modern Cyprus: The Case of Κυπριώτης</i> ..	235–257
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, <i>Κατάλογος ἐκκλησιαστικῶν Ὀφφικίων τοῦ 15' αἰῶνα</i>	259–275
ΧΡΙΣΤΙΑΝΑ Ι. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, <i>Παλαιογραφικὲς καὶ κωδικολογικὲς παρατηρήσεις στὸ «Καλόφωνον Στιχηράριον Α4» (μέσα 16ου αἰ.) τῆς Μονῆς Μαχαίρα</i>	277–280
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, <i>«Τάξις γινόμενη περὶ ἀντιμινσίων» στὸ Κυπριακὸ Εὐχολόγιο BARBERINI GRECO 390</i>	281–302
STELLA FRIGERIO-ZENIOU, <i>Notes Sur Trois Églises de la Fin du 16e – Début du 17e Siècle à Chypre*</i>	303–350
COSTAS N. CONSTANTINIDES, <i>An Important Cypriot Manuscript of the late 17th or early 18th century: Codex Kykkensis R 12 (with 2 plates)</i>	351–371
	373–384

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ἀποκαλύψεως ὁράματα στήν Κύπρο, Ἱστορική πραγματικότητα καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ</i>	385-428
ΑΝΔΡΕΑΣ Ν. ΜΙΤΣΙΔΗΣ, <i>Ἡ Μονὴ Παναγίας τῆς Τρικουκκιάς</i>	429-443
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ, <i>Ἐπιγραφές σὲ εἰκόνες ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς Καραβᾶ-Λαπήθου</i>	445-462
ΧΑΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, <i>Ἰωαννίσιος ὁ Ἀηλιώτης, ὁ Ἐθνομάρτυρας Καλόγερος</i>	463-512
YOLANDE TRIANTAFYLLOIDOU-BALADIÉ, <i>Viticulture et Vins de Chypre au milieu du 19e Siècle</i>	513-559
FABRIZIO FRIGERIO, <i>Le Séjour d'Émile Deschamps à Chypre en 1892-1894</i>	561-599
ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΛ. ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ, <i>Τὰ πρῶτα περιοριστικά τῆς ἐλευθερίας μέτρα τῶν Βρετανῶν στήν Κύπρο</i>	601-621
Ἱερομόναχος ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, <i>Ὁ λόγιος κληρικὸς Ἰωάννης Μακρούλης καὶ τὰ ἐν Λεμεσῷ παρεπόμενα τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ ζητήματος τοῦ 1900-1909</i>	623-638
ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ, <i>Διακοσμημένη καὶ Ἀνθρωπόμορφη Κεραμικὴ τῆς Ἀμμοχώστου (19ος / 20ὸς αἰώνας)</i>	639-692
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, <i>Γὰ τὴ Λογοτεχνικὴ Κριτικὴ τοῦ Αἰμ. Χουρμούζιου</i>	693-713
ΚΩΣΤΑ ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΓΛΟΥ, <i>Ἐτυμολογικὰ καὶ σημασιολογικὰ στὸ κείμενο τῶν Ἀσσιζῶν</i>	715-798
Γ' ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ - ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΑ	799-818
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΝΔΡΕΑ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΙ, Ἀντιπροέδρου τῆς Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν στήν ἐκδήλωση μνήμης Γεώργιου Κ. Ἰωαννίδη. . . .	801-802
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΝΔΡΕΑ Ν. ΜΙΤΣΙΔΗ στήν ἐκδήλωση «ΜΝΗΜΗ ΚΥΠΡΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΗ»	803
ΟΜΙΛΙΑ τοῦ Προέδρου τῆς Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν ΑΝΔΡΕΑ Ν. ΜΙΤΣΙΔΗ στήν ἐκδήλωση «ΜΝΗΜΗ ΚΥΠΡΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΗ»	804-806
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΝΔΡΕΑ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΙ, Ἀντιπροέδρου τῆς Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν, στὰ ἀποκαλυπτήρια τιμητικῆς πλάκας γιὰ τὸν ἀείμνηστο ΚΥΠΡΟ ΧΡΥΣΑΝΘΗ	807-808
ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν Ἐκδηλώσεις-Διοικητικά-Διαχειριστικά	809-810
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ 2000-2003	811
ΝΕΑ ΜΕΛΗ τῆς Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν (2000)	812
ΝΕΑ ΜΕΛΗ τῆς Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν (2001)	813-814
ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΩΝ ΤΗΣ ἘΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ἘΤΟΥΣ 2000	815
ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΩΝ ΤΗΣ ἘΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ/ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΠΡΟΥ ΤΟΥ ἘΤΟΥΣ 2000	816
ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΩΝ ΤΗΣ ἘΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ἘΤΟΥΣ 2001	817
ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΩΝ ΤΗΣ ἘΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ/ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΠΡΟΥ ΤΟΥ ἘΤΟΥΣ 2001	818

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

1. «Ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης ἱστορίας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Ἡ ἐπίσκεψις τῆς ἁγίας Ἐλένης εἰς Παλαιστίνην καὶ Κύπρον». Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Περιοδικοῦ *Νέα Σιών*, τόμ. ΜΖ', 1952, σσ. 206-235, ἐν Ἱεροσολύμοις. Τύποις Ἱεροῦ Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου. 1952. 8ον, σσ. 1-30.
2. *Τὸ ἐθνολογικὸν πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Κυπριακὴν αὐτοῦ φάσιν.* (Δημοσιεύματα Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν, ἀριθ. 2). Ἐν Λευκωσίᾳ, 1964, 8ον, σσ. 1-33.
3. «Ἡ κρίσις τῆς Κυπριακῆς συνειδήσεως». *Φιλολογικὴ Κύπρος* (τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κύπρου), Ἔτος 1964 (τόμ. 4ος), σσ. 204-209. Ἐπανεδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν *Θρακικὰ Χρονικὰ* (Ξάνθης), Ἔτος Δ', τεύχος 16, Ὀκτώβριος 1964, σσ. 225-231.
4. «Κυπριακὸν Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν». *Πνευματικὴ Κύπρος*, Ἔτος Δ', ἀρ. 46/47, Ἰούλιος-Αὐγούστος 1964, σσ. 321-324.
5. «Ἱστορικαὶ περὶ Κύπρου εἰδήσεις ἐκ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἐρνοῦλ καὶ Βερνάρδου τοῦ Ἰθασαυροφύλακος». *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, τόμ. ΚΗ', 1964, σσ. 39-114.
6. «Σημείωμα [εἰς τὸ ἀρχιεπισκοπικὸν ἔγγραφον διαζυγίου τοῦ ἱατροῦ Γεωργίου Χοϊδᾶ, ἐκδοθὲν ὑπὸ Κ. Σπυριδάκι]. *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, τόμ. ΚΗ' 1964, σσ. 209-214.
7. "La question chypriote. Aspects ethno-historiques des relations gréco-turques". *Revue de Sociologie* (Institut de Sociologie, Université Libre de Bruxelles), Année 1965, no. 1, pp. 6-24.
8. *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*. Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus, I. Nicosia, 1965. Small 4o, pp. i-xix, 1-248, one chart in the text, one inset chart, three facsimile reproductions. Addenda and Corrigenda on separate leaflet.
9. «Πρόσφατοι ἐξισλαμισμοὶ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἐν Κύπρῳ». *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, τόμ. ΚΘ', 1965, σσ. 29-48.
10. Βιβλιογραφία: "R.M. Dawkins, *The Chronicle of George Boustronios, 1456-1489*. Translated with Introduction". *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, τόμ. ΚΘ', 1965, σσ. 231-232.
11. «Ἄγνωστον ἐπιγραφικὸν μνημεῖον τῆς Ἐνετοκρατίας ἐν Κύπρῳ». *Στασίνας*, τόμ. Β', 1964/1965, σσ. 85-97. Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἰνοῦς Μιχαλίδου-Νικολάου, Σσ. 87-97. Ὑπόμνημα Θ. Παπαδοπούλλου.
12. «Τρία θέματα τοῦ οἰκονομικοῦ ζητήματος». *Ὁ Θεραπευτικὸς*, Τεύχος 80, Αὐγούστος 1966, σσ. 33-49, καὶ Τεύχος 81, Σεπτέμβριος 1966, σσ. 21-37. Τὸ αὐτὸ καὶ εἰς ἀνεξάρτητον τεύχος: *Τρία θέματα τοῦ οἰκονομικοῦ ζητήματος*, Λευκωσία, 1966, 16ο, σσ. i-ii + 1-33.

Πίν. 6, φ. 380v: Ἀρχὴ τοῦ Προλόγου τοῦ πρωτοψάλτη Κύπρου Παύλου Κασά: Προλόγος τοῦ Κασά· ὥραϊος· ἤχος δ' – Ε· ρε ε ρε ρε τε.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

«ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΠΕΡΙ ΑΝΤΙΜΗΝΣΙΩΝ»
ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ *BARBERINI GRECO 390**

Ὁ χρόνος εἰσαγωγῆς τοῦ ἀντιμηνσίου στὴ λειτουργικὴ χρῆσις δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ ὀριοτεῖ ἐπακριβῶς.¹ Ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 10ο αἰῶνα βρισκόμαστε ἐνώπιον

* Θεμελιῶς εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὴ *Comité Catholique pour la Collaboration Culturelle*, στοὺς καθηγητὲς Robert F. Taft S.J. καὶ Stefano Parenti, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ *Trustees of Harvard University* γιὰ τὴν ἀποδοχὴ μου ὡς μεταδιδακτορικοῦ “Summer Fellow in Byzantine Studies” (καλοκαίρι 2001) στὸ *Dumbarton Oaks Centre for Byzantine Studies* (Washington D.C.), χωρὸς στὸν ὁποῖο ὁλοκληρώθηκε ἡ συγγραφή τοῦ ἀρθροῦ. Εὐχαριστίες δεῖναι ἀκόμη στίς διάφορες βιβλιοθήκες στίς ὁποῖες φιλοξενηθήκαμε, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ ἔμπειρο προσωπικὸ τους οἱ ὁποῖοι ἔκαναν τὴν ἐκεῖ παραμονή μας εὐχάριστη καὶ καρποφόρα: *Biblioteca Apostolica Vaticana*, *Biblioteca del Pontificio Istituto Orientale* (Ρώμη), Τμῆμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος-Ἀθήνα, Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρυμάτος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἰ. Μητρ. Κιτίου, (Ἅγιος Ὄρος) Ἰ. Μ. Διονυσίου, Ἰ. Μ. Ἁγίου Νεοφύτου, Ἰ. Μ. Σταυροβουνίου.

1. Πίνακας βραχυγραφῶν καὶ συντμήσεων:

Arganz = M. Arganz, *L'eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Roma 1996.

B336 = S. Parenti, E. Velkovska, *L'eucologio Barberini gr. 336. Seconda edizione riveduta con traduzione in lingua italiana*, (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae Subsidia» 80) Roma 2000 [οἱ παραπομπές γίνονται σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀρίθμηση τῆς ἐκδόσεως τοῦ χειρογράφου].

BBGG = *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*.

Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις* = Μ. Ι. Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις. Ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μέχρι Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀνδριανουπόλεως Β'*, Κωνσταντινούπολις 1889.

Conybeare, *Rituale Armenorum* = F. C. Conybeare, *Rituale Armenorum Being the Administration of the Sacraments and the Breviary Rites of the Armenian Church*, Oxford 1905.

Coquin, “Rite copte” = R. Coquin, “La consécration des églises dans le rite copte; ses relations avec les rites syrien et byzantin”, *L'Orient Syrien* 9 (1964) 149–187.

Crossroad of Cultures = (ἐπιμέλεια) H.-J. Feulner, E. Velkovska, R. F. Taft, *Crossroad of Cultures. Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler*, (OCA 260) Roma 2000.

Darrouzès, *Ὁρφίγια* = J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀρφίγια de l'Église byzantine*, (Archives de l'Orient chrétien 11) Paris 1970.

Darrouzès, *Regestes* = Τοῦ ἴδιου, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I: Les actes des patriarches. Fasc. VI: Les registes de 1377 à 1410*, Paris 1979.

Dmitrievskij = A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgiĭeskikh rukopisej hranjaščihsja v bibliotekah pravoslavnago Vostoka. II: Eŭcholŏgia*, Kiev 1901.

μιᾶς λειτουργικῆς ἀνάγκης – τέλεσης τῆς θείας λειτουργίας ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ ναοῦ (στρατόπεδο, ὕπαιθρο, ἀσκητήριον κ.λπ.) ἢ ἐντὸς ναοῦ, ὃ ὁποῖος δὲν

ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

Findikyan, "Armenian Ritual" = M. D. Findikyan, "The Armenian Ritual of the Dedication of a Church: A Textual and Comparative Analysis of Three Early Sources", OCP 64 (1998) 75–121.

Goar = J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum Complectens Ritus et Ordines Divinae Liturgiae, Officiorum, Sacramentorum, Consecrationum, Benedictio, Funerum, Orationum, etc. Cuilibet Personae, Statui vel Tempori Congruos, Juxta Usum Orientalis Ecclesiae ...*, Βενετία 1730² (ἀνατύπωση Graz 1960).

Horner, *Coptic Rite* = G. Horner, *The Service for the Consecration of a Church and Altar According to the Coptic Rite. Edited with Translations from a Coptic and Arabic Manuscript of A.D. 1307*, London 1902.

Ioannides, "Bulla Cypria" = G. A. Ioannides, "La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberiniano graecus 390", OCP 66 (2000) 335–372.

Ioannides, *Estratto = Τοῦ ἴδιου, Il manoscritto Barberini greco 390: edizione e commento liturgico*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 2000.

Ἰωαννίδης, "Προχειρίσεις" = Τοῦ ἴδιου, "«Τάξις ἐπὶ προχειρίσεως πρωτοπρεσβυτέρου, μεγάλου οἰκονόμου καὶ ἀρχιδιακόνου» στὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο Barberini greco 390", (ὑπὸ ἔκδοσιν σὲ ἀναμνηστικὸ τόμο γιὰ τὰ πενήνταχρονα τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου «Ἀπόστολος Βαρνάβας»).

Ἰωαννίδης, «Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα» = Τοῦ ἴδιου, "«Τάξις γινομένη ἐπὶ σαλευθεῖσαν ἁγίαν τράπεζαν» στὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο Barberini greco 390", Ἐπετηρὶδα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν 28 (2002) 99–118.

Izzo, *Antimension* = J. M. Izzo, *The Antimension in the Liturgical and Canonical Tradition of the Byzantine and Latin Churches*, (Pontificium Athenaeum Antonianum. Facultas Iuris Canonici, Thesis ad Lauream n. 81) Rome 1975.

Janeras, *Vendredi-Saint* = S. Janeras, *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine. Structure et histoire de ses offices*, (Studia Anselmiana 99. Analecta Liturgica 13) Roma 1988.

Konstantinidis, "L'Ordo de la dédicace" = Ch. Konstantinidis, "L'Ordo de la dédicace des Églises selon le rite byzantin vers la moitié du VIIIe siècle", (ἐπιμέλεια Σ. Κυριακίδου, Ἀ. Ξυγγοπούλου, Π. Ζέπου) *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12–19 Ἀπριλίου 1953)*, Β': Β' Δίκαιον, Γ' Θεολογία, Δ' Ἱστορία, Ἀθήνα 1956, 206–215.

Laurent, *Regestes* = V. Laurent, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, Vol. I: *Les actes des patriarches*. Fasc. IV: *Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.

Mateos, *Célébration* = J. Mateos, *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine*, (OCA 191) Roma 1971.

Meester, *Rituale* = P. de Meester, *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della teologia, del diritto ecclesiastico, della storia, dell'arte e dell'archeologia*. II.6: *Rituale-benedizionale bizantino*, Roma 1930.

Μενεβίσογλου, *Τὸ Ἅγιον Μύρον* = Π. Μενεβίσογλου, *Τὸ Ἅγιον Μύρον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἰδίᾳ κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν προᾶξιν τῶν νεωτέρων χρόνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 14) Θεσσαλονίκη 1983².

ἔχει ἀκόμη ἐγκαινιαστῆ (ναὸς ἢ ἐξωκκλήσι χωρὶς καθιερωμένη ἁγία τράπεζα). Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος γιὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας στὸ στρατόπεδό του «σκηνὴν εἰς ἐκκλησίαν εἰκασμένην περιέφερον»,² ἐνῶ σύντομα, τὸ κάθε τάγμα «ἰδίαν σκηνὴν κατεσκευάσατο καὶ ἱερέας καὶ διακόνους ἀπονεμημένους εἶχε».³ Ὁ μάρτυρας Λουκιανός, βρισκόμενος πρὸ τοῦ θανάτου

Μενεβίσογλου, *Μελετήματα* = Τοῦ ἴδιου, *Μελετήματα περὶ Ἁγίου Μύρου*, Ἀθήνα 1999.

Mercier = B.-Ch. Mercier, *La Liturgie de Saint Jacques. Édition critique du texte grec avec traduction latine*, (Patrologia Orientalis 26.2) Paris 1946.

Μοσχονᾶ = T. D. Mosconas (Θ. Δ. Μοσχονᾶ), *Catalogue of MSS of the Patriarchal Library of Alexandria. Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας. Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης*. Α': *Χειρόγραφα*, (Studies and Documents Edited by Jacob Geerlings 26) Salt Lake City 1965².

OC = *Oriens Christianus*.

OCA = *Orientalia Christiana Analecta*, Roma 1935 κ.ἑξ.

OCP = *Orientalia Christiana Periodica*.

Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* = Χ. Ι. Παπαϊωάννου, «*Τακτικόν*» ἤτοι ἀρχιερατικὸν εὐχολόγιον τῆς ἐπισκοπῆς Καρπασέων καὶ Ἀμμοχώστου ἐκ χειρογράφου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου, Λάρνακα 1915.

PBA = Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη Ἀλεξανδρείας.

PG = (ἐπιμέλεια) J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca* 161 τόμοι, Παρίσι 1857–1866.

PIO = Pontificio Istituto Orientale.

Raes, "Antimension" = A. Raes, "Antimension, Tablit, Tabot", *Proche-Orient Chrétien* 1 (1951) 59–70.

Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα* = Γ. Α. Ράλλη, Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφύμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων ... Α'–Στ'*, Ἀθήνα 1852–1859 (ἀνατύπωση Ἀθήνα 1992).

SC = *Sources Chrétiennes*, Paris 1941 κ.ἑξ.

ST = *Studi e Testi*, Città del Vaticano 1900 κ.ἑξ.

Taft, *Beyond* = R. F. Taft, *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, Roma 1997².

Taft, *Great Entrance* = Τοῦ ἴδιου, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Pre-anaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, (OCA 200) Roma 1978².

Taft, *Precommunion Rites* = Τοῦ ἴδιου, *The Precommunion Rites*, (OCA 261) Roma 2000.

Τρεμπέλα Β' = Π. Ν. Τρεμπέλα, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*. Β': *Αἱ ἀκολουθίαι καὶ τάξεις ἁγιασμοῦ ὑδάτων, ἐγκαινίων, ὄρθρου καὶ ἑσπερινῶ κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις ἰδίᾳ κώδικας*, Ἀθήνα 1998².

2. (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) J. Bidez, *Sozomenus Kirchengeschichte*, Berlin 1960, I 8.10 (σ. 19.2–3).

3. Ἀδτ. I 8.11 (σ. 19.8–9). Πρβλ. ἐπίσης τοὺς ἱστορικοὺς Εὐσέβιο [(ἐπιμέλεια ἔκδοσης) F. Winkelmann, *Eusebius Werke: Über das Leben des Kaisers Konstantin*, (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhundert 1.1) Berlin 1991², IV 18–20 (σ. 126.9–127.21)· A. Cameron, S. G. Hall, *Eusebius: Life of Constantine. Introduction, translation and commentary*,

στή φυλακή, δέσμιος και πληγωμένος, χωρίς ναό και θυσιαστήριο, για να μεταλάβει τῶν ἀχράντων μυστηρίων «τῷ οἰκείῳ στέρνῳ ἀνακείμενον τὴν φρικτὴν θυσίαν τελεσάμενον». ⁴ Ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ Θεοδώρητος Κύρου, κατόπιν παρακλήσεως τοῦ ἔγκλειστου γιὰ 37 χρόνια Μάρι, «ταῖς τῶν διακόνων χερσὶν ἀντὶ θυσιαστηρίου χρησάμενος τὴν μυστικὴν καὶ θεῖαν καὶ σωτήριον θυσίαν προσήνεγκα». ⁵ Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῆτης, βρισκόμενος στὴν κολόνα ὅπου ἀσκήτεψε μετὰ τὸν ἐπισκέπτη του ἐπίσκοπο Ἄντιοχείας Δόμνο, δὲν ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴν ἀπουσία ναοῦ καὶ θυσιαστηρίου, ἀλλὰ «τὸ ἀχράντον ἱερουργήσαντες σῶμα τῆς ζωοποιῦ κοινωνίας ἀλλήλοις μετέδωσαν». ⁶ Τὸ ἀντιμῆνσιο, ὅπως μαρτυροῦν καὶ τὰ πιὸ πάνω περιστατικά, εἶναι ὄχι μόνο ἄγνωστο ἀλλὰ καὶ μὴ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει καθιερωμένη ἁγία τράπεζα.

Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰώνα, στὸ Ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου Μαρκιανοῦ (γύρω στὸ 700 μ.Χ.), ⁷ στὸ βίο τοῦ ἁγίου Willibald καὶ στὸ προσκυνηματικὸ του ταξίδι στοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ εἰδικότερα στὴ βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως στὴ Βηθλεὲμ (725 μ.Χ.), ⁸ καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ Χρονικὸ Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητῆ (775/776 μ.Χ.) ⁹ συναντοῦμε τὴ λέξη «ἀντιμῆνσιο» νὰ δηλώνει τὴν κινήτῃ ἁγία τράπεζα ὑπὸ μορφή τραπεζιοῦ ἢ χρῆση τοῦ ὁποῦ ἀναπληρῶ-

Oxford 1999, 317–318] καὶ Σωκράτη [(ἐπιμέλεια ἔκδοσης) G. C. Hansen, *Sokrates Kirchengeschichte*, (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, Neue Folge 1) Berlin 1995, I 18.12 (σ. 59.17–60.3)].

4. (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, Leipzig 1913, II 13 (σ. 25.4).

5. Théodoret de Cyr, *Histoire des moines de Syrie*, (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) P. Canivet, A. Leroy–Molinghen, (SC 257) Paris 1979, 20.4 (σ. 66, 4.5–7).

6. (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) J. Bidez, L. Parmentier, *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, London 1898, I 13 (σ. 21.6–8).

7. *Acta Sanctorum, Junii II.2*, Βενετία 1742, 793B: «ἔπηξεν τὴν μυστικὴν τράπεζαν, ἣτις καλεῖται ἀντιμῆνσιο κατ' ὄψιν τοῦ αὐτοῦ σπηλαίου τῆς ἀναβάθρας, καὶ ἐποιεῖ λειτουργίαν». Πρβλ. ἐπίσης A. Amore, *San Marcianno di Siracusa. Studio archeologico–agiografico*, Città del Vaticano 1958, 27–32, 75–91.

8. *Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum* 15.1, Hannover 1887, 98.24–30: “Et inde venit in Bethlem, ubi Dominus natus est, 6° milia ab Hierusalem. Illa locus ubi Christus natus est quondam fuit spelunca sub terra, et nunc est quadrangulus domus in petra excisus, et est terra circumquaque exfossa et inde proiecta, et ibi supra nunc est aedificata aecclesia, et ibi Dominus natus est. Ibi supra stat nunc altare, et alius altarius minor factus est, adeo quod ut illi, quanto volunt ibi intus missam celebrare in spelunca, tollentes illum altarem minorem portant ibi intus illum tempus, quando missam celebrant, et iterum levant illum foras”.

9. Theophanis, *Chronographia*, (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) C. de Boor, Leipzig 1883, 450.15–18: «ἔξελθὼν ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ πατριάρχῃ ἐν τῷ ἱσποδρομίῳ, καὶ ἐνεχθέντος ἀντιμῆνσιου, παντὸς τοῦ λαοῦ ὄρωντος, ἐποίησεν ὁ πατριάρχης τὴν εὐχὴν, καὶ ἔστεψεν ὁ βασιλεὺς τὸν υἱὸν αὐτοῦ». Πρβλ. ἐπίσης (μετάφραση, εἰσαγωγή, σχόλια) C. Mango, R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, Oxford 1997, 621.

νει τὴν ἀπουσία καθιερωμένης ἁγίας τράπεζας. ¹⁰

Ἡ περίοδος τῶν εἰκονομαχικῶν ἔριδων ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴ διαμόρφωση καὶ διάδοση τῆς χρήσης τοῦ ἀντιμῆνσιου. Ἀπὸ τὴ μιά, οἱ εἰκονομάχοι ἐκδιώκουν τοὺς εἰκονόφιλους ἀπὸ τοὺς ναοὺς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ὀρθόδοξοι–εἰκονόφιλοι ἀποφεύγουν νὰ ἱερουργοῦν σὲ ἁγία τράπεζα τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦν οἱ αἵρετικοί–εἰκονομάχοι. Π' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης σὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ του, ἡ ὁποία γράφηκε μετὰ τῶν ἐτῶν 809–811, ¹¹ συμβουλεύει τὸν Ναυκράτιο ὅπως οἱ ὀρθόδοξοι συναθροίζονται «κατὰ ἀνάγκην ἐν κοινῷ οἴκῳ» ¹² καὶ νὰ λειτουργοῦν σὲ «θυσιαστήριον καθηγιασμένον ἐν σινδόνι ἢ ἐν σανίσι». ¹³ Πιστοποιοῦν τοῦτο οἱ ἴδιοι οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες Μιχαὴλ Β' Τραυλὸς καὶ Θεόφιλος σὲ ἐπιστολὴ τους τὸ 824 *ad Ludovicum Pium imp. Romanorum*, στὴν ὁποία ἐκφράζουν τὰ παράπονά τους γιὰ τὸ ὅτι οἱ εἰκονόφιλοι ἱερεῖς ἀποφεύγουν τίς ἐκκλησίες στὶς ὁποῖες συχνάζουν οἱ εἰκονομάχοι προτιμώντας νὰ ἱερουργοῦν τὴ Θ. Εὐχαριστία σὲ κοινὰ σπίτια καὶ ἐπάνω σὲ εἰκονογραφημένα τραπέζια, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦν ὡς ἁγία τράπεζα. ¹⁴

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτη στὸ ἀντιμῆνσιο ὡς «θυσιαστήριον καθηγιασμένον ἐν σινδόνι ἢ ἐν σανίσι» ¹⁵ ἐπιβεβαιώνει ὅτι στὶς ἀρχές ἤδη τοῦ 9ου αἰώνα τὸ ἀντιμῆνσιο εἶναι μικροῦ μεγέθους – ἐγκαταλείπει σταδιακὰ τὴ δύσχρηστη μορφή τοῦ κινήτου τραπεζιοῦ – κατασκευασμένο ἀπὸ ὕφασμα ἢ ξύλο. Ταυτίζεται, πλέον, ὁ ὅρος «θυσιαστήριον» μετὰ τὸ ἀντιμῆνσιο, καὶ τὸ σημαντικότερο, γιὰ πρώτη φορά, ἴσως, γίνεται λόγος γιὰ καθαγιασμὸ τοῦ ἀντιμῆνσιου.

Στὸ ἀρχαιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο εὐχολόγιο (Βιβλιοθήκη Βατικανοῦ) *Barberini greco 336*, τὸ ὁποῖο γράφηκε τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου αἰώνα

10. Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ λέξη «ἀντιμῆνσιο» ἀπαντᾷ σὲ διάφορες πηγές καὶ ὡς συνώνυμη γιὰ τὸ «παρατραπέζιον», βλ. J. Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung* I, München 1924, 94· R. F. Taft, “The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth–Century Diataxis in Codex *British Museum Add. 34060*”, OCP 45 (1979) 302–303· D. I. Pallas, “Monuments et textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l’Illyricum oriental”, EEBΣ 44 (1979–1980) 47–49· E. Chalkia, *Le mense paleocristiane. Tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, (Studi di Antichità Cristiana 46) Roma 1991, 92–93.

11. Theodori Studitae, *Epistulae* I, (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) G. Fatouros, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 31.1) Berlin 1991, 184*–185*.

12. Αὐτ. 40.107–108 (σ. 118).

13. Αὐτ. 40.104–105 (σ. 118).

14. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* 14, Βενετία 1769, 420C: “Nonnulli vero sprete Ecclesia, in communibus domibus, tabulis imaginum pro altariis utebantur, et super eas sacrum ministerium celebrabant”.

15. Theodori Studitae, *Epistulae* I, (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) G. Fatouros, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 31.1) Berlin 1991, 40.104–105 (σ. 118).

στην έλληνόφωνη Κάτω Ίταλία, είναι παντελώς άγνωστη ή οποιαδήποτε μορφή καθαγιασμού άντιμηνσίου.¹⁶ Τό άρχαιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο εύχολόγιο της Κωνσταντινουπόλης (Έθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι) *Coislin 213*, τό όποιο γράφηκε στην ίδια την πρωτεύουσα τό 1027, γνωρίζει καθαγιασμό άντιμηνσίων στά πλαίσια της τάξης έγκαινίων ναού και καθιερώσεως άγίας τράπεζας.¹⁷

Σύμφωνα με τη διάταξη του εύχολογίου *Coislin 213*, κατά την καθιέρωση άγίας τράπεζας, οι άρχιερείς και ιερείς εκμάσσουν από αυτήν τό νίτρο και τό χλιαρό νερό πρώτα με σπόγγους και ύστερα με λινά ύφάσματα και άντιμηνσια.¹⁸ Στη συνέχεια, ή άγία τράπεζα επιχρίεται με «βίκον οϊνάνθης ή οϊνου πλήρη»¹⁹ και άγιο μύρο και εκμάσσεται με τά άντιμηνσια.²⁰ Άκολούθως ό άρχιερέας ένδύει την καθιερωμένη άγία τράπεζα με τό κατασάρκα, «έπάνωθεν του κατά σάρκα τίθενται τά άγιασθέντα άντιμηνσια»,²¹ και τέλος επιστρώνει «τό άπλωμα, ήτοι την επένδυση της τραπέζης».²²

Η τάξη έγκαινίων ναού κατακλείει με έκτενη άναφορά και λεπτομερείς οδηγίες ως προς τά «άγιασθέντα άντιμηνσια»:

«Μέχρι δε συμπληρώσεως ήμερών ζ', καθ' έκάστην έν τω τοιούτῳ ναῷ λειτουργία τελείται τῶν άντιμηνσίων ύποκειμένων τῷ τῆς άγίας τραπέζης άπλώματι.

16. Τη σχετική έκδοση του εύχολογίου με εισαγωγικά σχόλια, βλ. Β336.

17. Arranz 235–236, 245. Βλ. επίσης τό εύχολόγιο (Έθνική Βιβλιοθήκη, Ί. Μ. Κρυπτοφύρης) *Grottaferrata Γ.β. Ι* (τέλος 12ου/13ου αιώνα, για τίς δύο ύποθέσεις χρονολογίας του χειρογράφου, βλ. Ioannides, *Estratto* 22 ύποσ. 5), τό όποιο συμφωνεί στο μεγαλύτερο μέρος με τό *Coislin 213* (βλ. Arranz 7–9, 14–15, 142–160): τά εύχολόγια της Έθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος–Αθήνα, βλ. Τρεμπέλα Β' 109–152. Όπως έχουμε καταδείξει σε προηγούμενη μελέτη γύρω από την άκολουθία έγκαινίων ναού του εύχολογίου *Barb. gr. 390* (φφ. 198–219), αυτή είναι ή ίδια, με έλάχιστες έξαιρέσεις, με την αντίστοιχη άκολουθία του *Coislin 213*, βλ. Ioannides, *Estratto* 46–63 (έκδοση κειμένου Β72), 64–86 (λειτουργικά σχόλια). Η άκολουθία έγκαινίων ναού και καθιέρωσης άγίας τράπεζας άπαντά στα κυπριακά εύχολόγια: *Διονυσίου 489* (φφ. 23–50): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 6–28): *Brera AD XI 47*, φφ. 45–79: για σχετικά σχόλια, βλ. Ioannides, *Estratto* 79–81.

18. Arranz 234–235. Πρβλ. Τρεμπέλα Β' 142–143: *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 53–54 (Β72.14–15)]: *Διονυσίου 489* (φφ. 40β–41β): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 11): *Brera AD XI 47*, φφ. 65β–66β.

19. Arranz 235. Πρβλ. Τρεμπέλα Β' 143: *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 54 (Β72.16)]: *Διονυσίου 489* (φ. 41β): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 11): *Brera AD XI 47*, φ. 66β.

20. Arranz 235–236. Πρβλ. Τρεμπέλα Β' 144–145: *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 54–56 (Β72.16–20)]: *Διονυσίου 489* (φ. 41β): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 11): *Brera AD XI 47*, φφ. 66β–67.

21. Arranz 236. Πρβλ. Τρεμπέλα Β' 145: *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 55 (Β72.19)]: *Διονυσίου 489* (φ. 41β): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 11–12): *Brera AD XI 47*, φ. 66β.

22. Arranz 236. Πρβλ. Τρεμπέλα Β' 145: *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 56 (Β72.21)]: *Διονυσίου 489* (φ. 41β): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 12): *Brera AD XI 47*, φ. 66β.

Μετά δε την έβδόμην αίρονται τά άντιμηνσια και λοιπόν ιερουργία και χωρίς άντιμηνσίου γίνεται έν τούτῳ διά τό είναι αυτόν καθιερωμένον.

Ίστέον δε ότι τά άντιμηνσια πρὸ τῆς καθιερώσεως κόπτονται και ῥάπτονται και πλύνονται· μετά γάρ τό άγιασθῆναι οὐδέν εἰς αυτά πράττεται τοιούτον, αλλά μόνον επιγράφονται οὕτως· Θυσιαστήριον του άγίου τουδε, ιερουργηθὲν ὑπὸ του δεινός, μητροπολίτου ή επισκόπου τῆσδε τῆς πόλεως, μηνί τῷ δεϊνι, έν ἔτει τῷ δεϊνι. Εἰ δὲ έν τῇ πόλει γέγονται, προστίθεται· Ἐπί δεινός του άγιωτάτου και οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, μηνί τῷ δεϊνι».²³

Τόσο ό πατριάρχης Άντιοχείας Θεόδωρος Βαλσαμών (τέλη 12ου αϊ.),²⁴ όσο και ό πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μανουήλ Β' (Ίούλιος 1250),²⁵ κάνουν λόγο για καθαγιασμό άντιμηνσίων μέσα στην τάξη έγκαινίων ναού.²⁶ Ό έπίσκοπος Κίτρους Ίωάννης (β' μισό 13ου αϊ.),²⁷ έκτοξεύει δριμύτατες κατηγορίες κατά εκείνων, οι όποιοι καθαγιάζουν άντιμηνσια σε άκολουθία άνεξάρτητη τῶν έγκαινίων ναού, ύπογραμμίζοντας ότι «λανθάνουσιν έαυτούς οι άλλοτρώπως καινοτομοῦντες την τούτων ποιήσιν, παραβάτας ποιῶντες τῶν εκκλησιαστικῶν παραδόσεων».²⁸ Οι άντιδράσεις του Κίτρους Ίωάννη επιβεβαιώνουν ακριβώς, ότι στο τέλος του 13ου αιώνα ή λειτουργική πράξη καθαγιασμού άντιμηνσίων σε ειδική άκολουθία εκτός της τάξης έγκαινίων είναι γεγονός. Ό αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών (+1429) κάνει έκτενη άναφορά στον καθαγιασμό άντιμηνσίων, τόσο στην τάξη έγκαινίων ναού,²⁹ όσο και σε ιδιαίτερη άκολουθία,³⁰ γεγονός τό όποιο καταδεικνύει ότι στις αρχές του 15ου αιώνα μιá τέτοια άκολουθία έχει πλέον καθιερωθεί στη λειτουργική πράξη της Έκκλησίας.³¹

23. Arranz 245. Πρβλ. Τρεμπέλα Β' 151–152: *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 63 (Β72.38)]: *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 18–19).

24. Ράλλη–Ποτλή, *Σύνταγμα* Β' 581–582: PG 137: 613B–616A, 912B–C.

25. Ράλλη–Ποτλή, *Σύνταγμα* Ε' 115: PG 119, 809B: Γεδεών, *Κανονικαί διατάξεις* 38 (Ε'): Laurent, *Regestes* No 1315.

26. Στόν καθαγιασμό τῶν άντιμηνσίων μέσα στην άκολουθία έγκαινίων ναού αναφέρεται και ό Ματθαῖος Βλάσταρης τό 1335, βλ. PG 144: 1060B, 1288C.

27. Πά τό ὄλο πρόβλημα τῆς χρονολογικῆς τοποθέτησης του επισκόπου Κίτρους Ίωάννη, βλ. Β. Κατσαρού, «Ο έπίσκοπος Κίτρους Ίωάννης», (επιμέλεια Ί. Δ. Σωτηριάδη) *Πανόραμα ιστορίας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κίτρους, Α': Ἐπίσκοποι – μητροπολίτες*, Κατερίνη 1999, 47–65.

28. Ράλλη–Ποτλή, *Σύνταγμα* Ε' 414: PG 119, 976D.

29. PG 155, 332C–D.

30. PG 155: 313D, 332D–333D.

31. Ό λόγος γενέσεως ειδικῆς άκολουθίας καθαγιασμού άντιμηνσίων άνεξάρτητης από την τάξη έγκαινίων ναού πρέπει να άναζητηθεί στις δύσκολες ιστορικές στιγμές, τίς όποιες διέρχονται μεγάλο μέρος ὀρθοδόξων εκκλησιῶν (τά Πατριαρχεία Άλεξανδρείας, Άντιοχείας, Ἱεροσολύμων από τό δεύτερο μισό τῆς πρώτης χιλιετίας, ένῶ τό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως και ή Έκκλησία τῆς Κύπρου από τό πρώτο μισό τῆς δεύτερης χιλιετίας), ἔτσι ὥστε ή τάξη έγκαινίων ναού να μην είναι τόσο σύνθητες γεγονόσ.

Μιά ειδική «τάξις γινομένη περι ἀντιμινσιών» καταλαμβάνει τὰ φύλλα 16–21β τοῦ λειτουργικοῦ κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ *Barberini greco 390*, τὸ σημαντικότερο κυπριακὸ εὐχολόγιο ἀπ’ ὅσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε,³² τοῦ ὁποῦ ἡ ἀντιγραφή ὑπολογίζεται μεταξύ τῶν ἐτῶν 1575 (*terminus post quem*) καὶ 1580 (*terminus ante quem*)³³ ἀπὸ τὸν «τλήμονα Ἰλαρίωνα» (φ. 111β)³⁴ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀμαθοῦντος Γερμανοῦ Κουσκωνάρι (+1610).³⁵

Ἡ ἐργασία αὐτὴ σκοπὸ ἔχει τὴ λειτουργικὴ μελέτη τῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμινσιῶν τοῦ κυπριακοῦ εὐχολογίου *Barberini greco 390* καὶ εἰδικότερα θὰ ἐπικεντρωθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον μας σὲ τέσσερα βασικὰ σημεῖα:³⁶

32. Πὰ τὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο *Barberini greco 390*, βλ. Ioannides, “Bulla Cypria” καὶ στὴ σ. 349 τὴν ὑποσ. 71 γιὰ σχετικὴ βιβλιογραφία· τοῦ ἴδιου, *Estratto*· τοῦ ἴδιου, “Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα”· τοῦ ἴδιου, “Προχειρίσεις”.

33. Πὰ τὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος χρονολόγησιν τοῦ χειρογράφου, βλ. Ioannides *Estratto* 32–35.

34. Πὰ τὸν γραφέα τοῦ κώδικα δὲ γνωρίζουμε, μέχρι σήμερα, τίποτε περισσότερο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομά του, τὸ ὁποῖο μᾶς δίνεται στὸ φ. 111β μέσα στὸ μακροσκελὲς ἔμμετρο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ χειρογράφου (52 στίχων). Πὰ τὸν γραφέα, βλ. E. Gamillscheg, D. Harlfinger, P. Eleuteri, *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. 3: Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatican. A: Verzeichnis der Kopisten*, (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/3A) Wien 1997, 98 (No 254)· H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. 3: Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatican. B: Paläographische Charakteristika*, (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/3B) Wien 1997, 94–95 (No 254). Τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος καὶ σχετικὰ σχόλια, βλ. C. N. Constantinides, “Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts”, (ἐπιμέλεια A. A. M. Bryer, G. S. Georghallides) *The Sweet Land of Cyprus*. *Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993, 346–348, 361–362· Ioannides, *Estratto* 37–40.

35. Πὰ τὴ συνοπτικὴ παρουσίασιν τῆς ζωῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἀμαθοῦντος Γερμανοῦ Κουσκωνάρι καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του, βλ. Ioannides, *Estratto* 26–32. Μέχρι σήμερα σώζεται ἀντιμίνσιο, τὸ ὁποῖο φέρει στὸ κάτω δεξιό του μέρος τὴν ὑπογραφή τοῦ «Ἀμαθοῦντος Κύπρου Γερμανοῦ», καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἡμερομηνία καθαγιασμοῦ 1603 μὲ ἑλληνικὰ γράμματα, βλ. C. Valenziano, *Mostra delle iconi. Eparchia di Piana degli Albanesi (Palermo-Palazzo Arcivescovile 6 dicembre 1980–6 gennaio 1981)*, Palermo 1980, No 55.

36. Στὰ πλαίσια ἐνὸς ἀρθροῦ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐπεκταθοῦμε στὴ μελέτη καὶ παρουσίασιν τῆς πλούσιας βιβλιογραφίας κειμένων κανονικοῦ περιεχομένου γύρω ἀπὸ τὸ ἀντιμίνσιο, οὔτε νὰ ὑπεεισέλθουμε στὴν ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ ἐξέλιξιν τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῶν ἀντιμινσιῶν. Πὰ μιὰ εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τῶν ἀντιμινσιῶν ἀπὸ πλευρᾶς ἱστορικῆς, κανονικῆς, λειτουργικῆς καὶ εἰκονογραφικῆς, βλ. S. Pétridès, “L’antimension”, *Échos d’Orient* 3 (1899–1900) 193–202· τοῦ ἴδιου, “Antimension”, *Dictionnaire de Théologie Catholique* 1.2, 1389–1391· τοῦ ἴδιου, “Antimension”, *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie* 1.2, 2319–2326· M. I. Γεδεών, «Τύπος ἱερῶν ἀντιμινσιῶν», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 37 (1917) 82–85, 96–98· J. Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung* I, München 1924,

(α) ἔκδοσιν κειμένου (β) σύντομα λειτουργικὰ σχόλια στὴ διάταξιν τῆς ἀκολουθίας (γ) ἀναφορὰ στὴν κυπριακὴ λειτουργικὴ παράδοσιν γύρω ἀπὸ τὴν ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμινσιῶν, ὅπως αὐτὴ καταγράφεται μέσα στὰ χειρόγραφα εὐχολογία τῆς (δ) λειτουργικὸς προσανατολισμὸς γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἀκολουθίας.

A. ΕΚΔΟΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Στὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου ἔχουμε ἀκολουθήσει τὴν ὀρθογραφία τοῦ ἴ-

91–100· I. Gošen, *Antiminsiti. Liturgiĳesko i ĉirkovno–arĉaeologĳesko Izsledvane*, Σόφια 1925· Π. Ν. Τρεμπέλας, «Ἀντιμίνσιοι», *Μεγάλὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* Δ', 880–881· Meester, *Rituale* 159–164, 233–239· C. Vénétiá, “Contribution à l’étude de quelques tissus liturgiques”, *Studi Bizantini e Neoellenici* 6 (1940) 97–98· I. D. Ștefănescu, “Autels, tissus et broderies liturgiques”, *Analecta Universitátea din București Institutul de Istoria Artei* 2 (1944) 110–113· Γ. Α. Σωτηρίου, «Τὰ λειτουργικὰ ἄμφια τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 20 (1949) 612–614· Raes, “Antimension” 59–70· G. Ferrari, “ΕΙΛΗΤΟΝ e ANTIMINΣΙΟΝ presso i Bizantini”, *BBGG* 10 (1956) 105–111· *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 2, 870–873· P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, London 1967, 24–25, 130· Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθήνα 1969⁴, 172–178· Μ. Θεοχάρη, «Ἀντιμίνσια ἐκ τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ», (ἐπιμέλεια Γ. Κονιδάρι) *Πανηγυρικὸς Τόμος ἐπὶ τῇ 1400ῇ ἀμφιετερίδι τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, Ἀθήνα 1971, ρλζ'–ρνβ'· Σ. Δ. Κοντογιάννη, «Δύο ἀνέκδοτα ἀντιμίνσια», *Θεολογία* 44 (1973) 652–666· Taft, *Great Entrance* 216–219· E. Κ. Μαντζουνέα, *Ἡ ἔννοια τῶν ἀντιμινσιῶν ἐκ κανονικῆς ἀπόψεως*, Ἀθήνα 1980· Σ. Δ. Κοντογιάννη, *Τὰ ἀντιμίνσια τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐξαρχίας τοῦ Παναγίου Τάφου*, Ἀθήνα 1981 (ἀνάτυπο)· τοῦ ἴδιου, *Ἡ νέα συλλογὴ παλαιῶν ἀντιμινσιῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐξαρχίας τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ γραπτὸς «πόλος» – κάλυμα ἁγ. ποτηρίου*, Ἀθήνα 1982· Μενεβίσογλου, *Τὸ Ἅγιον Μύρον* 215–216· G. Subotić “Uputstvo za izradu antiminsa u svetogorskom rukopisu XV veka (=Instructions pour la confection des antimensia dans un manuscrit athonite du XVe siècle)”, *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 23 (1984) 183–216· Κ. Ζωγράφου–Κορρέ, *Μεταβυζαντινὴ – Νεοελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ χρυσοκεντηκίη*, Ἀθήνα 1985, 61–64· Μ. Σ. Θεοχάρη, *Ἐκκλησιαστικὰ χρυσοκέντητα*, Ἀθήνα 1986, 23–24· Ν. Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες. Ὁρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστικὰ 1665–1899* Β', Ἀθήνα 1986, 544–559· E. Κ. Μαντζουνέα, *Τελετουργικὴ*, Ἀθήνα 1989, 95–103· Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α'. Εἰσαγωγὴ στὴ θεῖα λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, 62–64· Β. Ι. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'. Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίαν μέχρι τὴν Μεταρρύθμισιν*, Ἀθήνα 1994, 664–666· Π. Ἀγάθωνος, «Δύο πρωτότυπα Θυοιστήρια (“Ἅγαι Τράπεζαι)», *Κυπριακαὶ Σπονδαὶ* 62–63 (1998–1999) 225–239· καὶ κυρίως τὴ μελέτη Izzo, *Antimension*. Βλ. ἐπίσης τὴ σημαντικὴ ἀναφορὰ στὰ ἀντιμίνσια σὲ εἰδικοὺς τόμους μελέτης καὶ προβολῆς κειμηλιακοῦ πλοῦτου βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἀριστουργημάτων, ὅπως γιὰ παράδειγμα Νεῖλος Σιμωνοπετρίτης, «Ἀντιμίνσια», *Σιμωνόπετρα Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1991, 248–250· Ἰ. Ε. Ταβλάκης, «Τὰ χαρακτηριστικὰ, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου. Παράδοσιν–Ἱστορία – Τέχνη Β'», Ἅγιο Ὅρος 1996, 554–557· Νεῖλος Σιμωνοπετρίτης, «Ἀντιμίνσια», *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, 418–429· Σ. Κ. Περόδης, *Ὁδηγὸς ἐπισκεπτῶν Μουσείου Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου*, Λευκωσία 1997, 27 (εἰκ. 36)· Ἱερὰ Μονὴ Σταυροβουνίου, *Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Σταυροβουνίου. Ἱστορία – Ἀρχιτεκτονικὴ – Κειμήλια*, Λευκωσία 1998, 226.

διου του χειρογράφου για τη λέξη «άντιμίνσιον». Αυτή, εξάλλου, μαρτυρείται σε πληθώρα ευχολογίων, συμπεριλαμβανομένων και των κυπριακών, καθώς επίσης, σε πηγές λειτουργικού και κανονικού περιεχομένου πρώιμης και μεταγενέστερης εποχής.³⁷ Στην έτυμολογία της λέξης «άντιμίνσιον» αναφερόταν ο επίσκοπος Κίτρους Ίωάννης σε απάντησή του στη σχετική ερώτηση του επισκόπου Δυρραχίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα «τί σημαίνει τούτο ελληνικώς, και πώς δεῖ γράφεσθαι, δι' ἧτα, ἢ δι' ἰῶτα»;³⁸ Στην απάντησή του, ο Κίτρους Ίωάννης υποστηρίζει την έτυμολογική προέλευση της λέξης ἐκ τοῦ «ἀντί – μίνσον» (ἐκ τῆς λατινικῆς λέξης *minus*).³⁹ Μαζί με τὸν Ίωάννη συμφωνοῦν τόσο ὁ προγενέστερός του Θεόδωρος Βαλσαμών, ὁ ὁποῖος ἀποφαινεται ὅτι «διὰ γὰρ τοῦτο καὶ ἀντιμίνσια ἐκλήθησαν, ἦτοι ἀντιπρόσωπα καὶ ἀντίτυπα τῶν πολλῶν τοιούτων μίνσων τῶν καταρτιζόντων τὴν ἁγίαν Δεσποτικὴν Τράπεζαν»,⁴⁰ ὅσο καὶ ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης (ἔτος 1335).⁴¹

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μαρτυρεῖται καὶ ἡ ὀρθογραφία «άντιμίνσιον» με έτυμολογική προέλευση «ἀντί – μίνσα» (ἐκ τῆς λατινικῆς λέξης *mensa*), ἀφοῦ τὰ ἀντιμίνσια «ἀντί τραπέζης ἱερᾶς γίνονται».⁴² Ἡ τελευταία αὐτὴ ὀρθογραφία τῆς λέξης προτιμήθηκε ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν μελετητῶν⁴³ καὶ καθιερώθηκε στὶς ἡμέρες μας.

37. Πὰ τὸ πρόβλημα τῆς έτυμολογικῆς ὀρθογραφίας τῆς λέξης ἀντιμίνσιο, βλ. S. Pétridès, "L'antimension", *Échos d'Orient* 3 (1899–1900) 193–195· Izzo, *Antimension* 23–24.

38. PG 119, 976A.

39. PG 119, 976B–C: «Ἡ προσηγορία δὲ αὐτὴ παράγεται ἀπὸ τοῦ μίνσου, τοῦ καθ' Ἑλληνας μὲν τὸ κανοῦν δηλοῦντος, κατὰ δὲ τὴν Ἰταλὴν γλῶσσαν τὸ πεπραγματευμένον τοῖς ὀψοποιοῖς ἔδεστον. Κατὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ ἐν ταῖς τραπέζαις ἐφαπλούμενα ὀθόνια, μινσάλια λέγονται, οἷα πρὸς κόσμον τῆς τραπέζης καὶ τῶν μίνσων τιθέμενα ... Δι' ἰῶτα δὲ γράφεται διὰ τὸ ἐθνικόν».

40. PG 137, 912C.

41. Βλ. Ματθαίου Βλάσταρη, PG 144, 1060 (κεφάλαιο 8): «ἐκλήθησαν δὲ οὕτως, ὡς ἀντιπρόσωπα καὶ ἀντίτυπα τῶν πολλῶν τοιούτων μίνσων, τῶν καταρτιζόντων τὴν ἁγίαν Δεσποτικὴν Τράπεζαν· ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ καθ' Ἰταλοὺς μίνσου ἢ τούτων παρήχθη προσηγορία». Ἡ ὀρθογραφία «άντιμίνσιον» ἀπαντᾷ καὶ στὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης, βλ. γιὰ παράδειγμα PG 155: 313D, 332C–333D.

42. (Συμῶν Θεσσαλονίκης) PG 155, 313D.

43. Βλ. γιὰ παράδειγμα Π. Ν. Τρεμπέλας, «Ἀντιμίνσιον», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια Δ'*, 880–881· Γ. Α. Σωτηρίου, «Τὰ λειτουργικὰ ἄμφια τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 20 (1949) 612–614· Raes, "Antimension" 61· Ε. Θεοδώρου, «Ἀντιμίνσιον, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 2, 870· Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθήνα 1969⁴, 172–173· Σ. Δ. Κοντογιάννη, *Τὰ ἀντιμίνσια τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐξαρχίας τοῦ Παναγίου Τάφου*, Ἀθήνα 1981 (ἀνάτυπο), 4 ὑποσ. 4· Μενεβίσογλου, *Τὸ Ἅγιον Μύρον* 216 ὑποσ. 2· Μ. Σ. Θεοχάρη, *Ἐκκλησιαστικὰ χρυσοκέντητα*, Ἀθήνα 1986, 23–24· Ν. Παπαστοργίου, *Χάρτινες εἰκόνες. Ὁρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστικά 1665–1899 Β'*, Ἀθήνα 1986, 545 ὑποσ. 1· Νεῖλος Σιμωνοπετρίτης, «Ἀντιμίνσια», *Σιμωνόπειρα Ἅγιον Ὁρος*, Ἀθήνα 1991, 378 ὑποσ. 3.

Πὰ τὴν ἔκδοση καὶ τὰ λειτουργικὰ σχόλια τῆς «τάξεως γινομένης περὶ ἀντιμίνσιων» τοῦ ευχολογίου *Barb. gr. 390* (φφ. 16–21β) μελετήθηκαν τὰ ἀντίστοιχα κείμενα στὰ κυπριακὰ ευχολόγια: (α) (Ἅγιο Ὁρος) Βιβλιοθήκη Ἰ. Μ. Διονυσίου 489 (16ος αἰ.), (β) (Λάρνακα) Βιβλιοθήκη Ἰ. Μητροπόλης Κιτίου 18 (16ος αἰ.) καὶ (γ) (Μιλάνο) Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη *Brera AD XI 47* (ἔτος 1573). Χρησιμοποιήθηκαν, ἐπίσης, ἑλληνικὰ χειρόγραφα ευχολόγια⁴⁴ τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας⁴⁵ καὶ τῆς Ἰ. Μ. Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὁρους Σινᾶ.

Στὸ τέλος τῆς ἔκδοσης σημειώνονται:⁴⁶ (α) δίπλα ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση B547 τὰ βιβλία στὰ ὅποια ἐκδόθηκε τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο *Barb. gr. 390* (β) δίπλα ἀπὸ τὸ σύμβολο « = » τὰ χειρόγραφα, τὰ ὅποια παρουσιάζουν, παρὰ τὶς ἐλάχιστες διαφορῆς, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς κείμενο μετὰ τὸ ευχολόγιο *Barb. gr. 390* (γ) δίπλα ἀπὸ τὸ σύμβολο « + » τὰ χειρόγραφα, τὰ ὅποια παρουσιάζουν ἀντίστοιχη ἀκολουθία γιὰ τὴν ἴδια περίπτωση, τὸ κείμενό τους, ὅμως, παρουσιάζει ἀρκετῆς ἢ πολὺ μεγάλες διαφορῆς μ' ἐκεῖνο τοῦ ευχολογίου *Barb. gr. 390*.

Διακριτικὰ σύμβολα, συντομογραφίες ὑπομνήματος καὶ χειρογράφων:

< > = προσθήκες ἀπὸ τὸν ἐκδότη	{ } = διαγραφῆς ἀπὸ τὸν ἐκδότη
(16v) = σὲ παρένθεση ἢ ἀρχὴ τοῦ φύλλου	
a. corr. = ante correctionem	add. = addit
cf. = confer	cod. = codex
mg. = (in) margine	om. = omisit
p. corr. = post correctionem	r = recto
suppl. = suppleuit	v = verso

B: Βιβλιοθήκη Βατικανοῦ, *Barb. gr. 390* (*terminus post quem* 1575 – *terminus ante quem* 1580).

44. Πὰ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ καὶ τὴ σχέση τους μετὰ τὸ κείμενο τοῦ *Barb. gr. 390*, βλ. τὸ σχετικὸ λειτουργικὸ σχόλιο τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ.

45. Ἡ ἀρίθμηση ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖται γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας εἶναι αὐτὴ τοῦ Θ. Δ. Μοσχονᾶ, βλ. Μοσχονᾶ.

46. Οἱ βιβλικῆς παραπομπῆς ἀντιστοιχοῦν γιὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη στὴν ἔκδοση (ἐπιμέλεια) A. Rahlfs, *Septuaginta*, Stuttgart 1935 (ἀνατύπωση 1979)· καὶ γιὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη στὴν ἔκδοση (ἐπιμέλεια) B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, *The Greek New Testament. Fourth Revised Edition*, Stuttgart 1993⁴.

47. Στὴν ἔκδοση χρησιμοποιεῖται ἡ ἀρίθμηση B5 γιὰ λόγους συμφωνίας μετὰ τὴν ἀρίθμηση, ἢ ὅποια ἀκολουθεῖται σὲ μιὰ εὐρύτερη ἐργασία, ἢ ὅποια ἐτοιμάζεται γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ευχολογίου *Barb. gr. 390*. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀρίθμηση τοῦ κειμένου ἔγινε ἀπὸ τὸν ἐκδότη γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν παραπομπῶν στὸ σχετικὸ λειτουργικὸ σχόλιο.

- D: (Ἅγιο Ὄρος) Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. *Διονυσίου 489* (16ος αἰ.).
 K: (Λάρνακα) Βιβλιοθήκη Ἱ. Μητρόπολης *Κιτίον 18* (16ος αἰ.).
 M: (Μιλάνο) Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη *Brera AD XI 47* (ἔτος 1573).
 PBA46: Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη *Ἀλεξανδρείας 46* (14ος αἰ.).⁴⁸
 PBA392: Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη *Ἀλεξανδρείας 392* (ἔτος 1407).⁴⁹
 S974: Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους *Σινᾶ 974* (ἔτος 1510).⁵⁰
 S993: Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους *Σινᾶ 993* (16ος αἰ.).⁵¹
 S1006: Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους *Σινᾶ 1006* (15ος αἰ.).⁵²

5 1. Τάξις γινομένη περὶ ἀντιμυσίων.

2. Λέγει ὁ ἀρχιερεὺς·

Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.

3. Καὶ ἄρχεται ὁ ἱερεὺς λέγων·

Ἐν εἰρήνῃ τοῦ.

Ἐπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης καὶ τῆς σωτηρίας.

Ἐπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου.

Ἐπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου καὶ τῶν μετὰ.

Ἐπὲρ τοῦ ἐπισκόπου ἡμῶν, ὁ δεῖνα, τοῦ τιμίου πρεσβυτερίου.

(16v) Ἐπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων.

Ἐπὲρ τοῦ συμπολεμήσαι καὶ ὑποτάξαι.

Ἐπὲρ τῆς πόλεως ἡμῶν ταύτης καὶ πάσης.

Ἐπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν.

Ἐπὲρ πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσοῦντων.

Ἐπὲρ τοῦ ὀυσοθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως.

Τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης.

4. Καὶ ὁ ἀρχιερεὺς λέγει· Εἰρήνη πᾶσι.

48. Μοσχονᾶ 45–46. Πρβλ. ἐπίσης Dmitrievskij 344–353.

49. Μοσχονᾶ 224. Πρβλ. ἐπίσης Dmitrievskij 376–383.

50. Dmitrievskij 668–705.

51. Αὐτ. 898–902.

52. Αὐτ. 616–624.

Ὁ ἱερεὺς· Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Καὶ λέγει ὁ ἀρχιερεὺς τὴν εὐχὴν ταύτην· Ἡ εὐχή·

Ὁ πάσης φύσεως δεσπότης καὶ κτίσεως ἀπάσης δημιουργός, ὁ πάντα ποιῶν πάντοτε καὶ πραγματευόμενος ἐπ' εὐεργεσία καὶ σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, ὁ θεμελιώσας τὴν γῆν ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς καὶ ποιῶν θαυμάσια· σὺ δέσποτα κατὰ πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν ἰδρυσας τὰς ἐκκλησίας σου, πῆξας ἐν αὐταῖς θυσιαστήρια, καὶ προσφορὰς λογικὰς καὶ ἀναμιμάκτους προσφέρεσθαι τῷ ὀνόματί σου ἐκέ(17r)λευσας εἰς σωτηρίαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων· αὐτὸς καὶ νῦν δέσποτα Κύριε, ἐξαπόστειλον τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἅγιον καὶ ἁγίασον τὰ θυσιαστήρια ταῦτα εἰς ἐλπίδα πίστεως καὶ σωτηρίαν παντὶ τῷ προσιόντι τῇ σῆ μεγαλειότητι, εἰς ἀνανέωσιν ψυχῆς καὶ σώματος καὶ εὐαρέστησιν.

Ἐκφώνησις· Ὅτι εὐλογημένον καὶ δεδοξασμένον ὑπάρχει τὸ πανύμνητον ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ.

5. Εἰρήνη πᾶσι. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Κύριε παντοκράτορ, ὁ μέγας καὶ ἰσχυρὸς καὶ δυνατός, ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβίμ καὶ δοξαζόμενος ὑπὸ τῶν Σεραφίμ, ὃν ἀδιαλείπτως ὑμνοῦσιν ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι καὶ πᾶσαι αἱ ὑπερκόσμοι δυνάμεις ἐν ἡσυχίᾳ πολλῇ καὶ εὐταξίᾳ· δεόμεθά σου Θεε παντοκράτορ, παντοδύναμε, δέξαι ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν τὴν δέησιν καὶ εἰσελθέτω (17v) ἐνώπιόν σου ἡ προσευχὴ ἡμῶν τῶν ταπεινῶν, καὶ <βεβαίωσον τὴν>⁵³ παράκλησιν ἡμῶν τῶν ἀναξίων δούλων σου καὶ ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου καὶ τὴν ἀλήθειάν σου ἐπὶ τὰ ἅγια σου θυσιαστήρια ταῦτα, τὰ χριόμενα τῷ μύρω τῶν πιστῶν σου, ἐν ᾧ ἔχρισας ἱερεῖς καὶ προφήτας, βασιλεῖς καὶ ἀποστόλους καὶ πᾶσαν ψυχὴν πιστὴν· καὶ ἁγίασον αὐτὰ ὁ ἁγίασας τὸ θυσιαστήριον ἐν ὄρει Σινᾶ ἐπὶ Μωϋσεως καὶ Ἀαρὼν καὶ χαρίτωσον αὐτὰ τῇ σῆ δυνάμει καὶ κατάπεμψον αὐτοῖς τὴν χάριν τοῦ ἁγίου καὶ ζωοποιῦ Πνεύματος τοῦ Χριστοῦ σου· καὶ χάρισαι ἡμῖν ἔλεος καὶ μέρος καὶ κληρὸν⁵⁴ μετὰ πάντων τῶν ἁγίων σου· χάριτι τοῦ Χριστοῦ σου, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

6. Εἶτα χρίει αὐτὰ ὁ ἀρχιερεὺς τῷ μύρω⁵⁵ (18r) σταυροειδῶς καὶ λέγει· Ἀλληλούια.

Στίχος· Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου Κύριε τῶν δυνάμεων.

<Στίχος>·⁵⁶ Τὰ θυσιαστήριά σου Κύριε τῶν δυνάμεων.⁵⁷

53. βεβαίωσον τὴν suppl. D 94r· K 29· PBA46, 55v· PBA392, 81r· S974, 183v· S1006, 31r

54. κληρὸς cod.

55. τῷ μύρω] τὸ μῦρον cod.

56. Στίχος suppl. D 94v· K 30· PBA46, 56r· PBA392, 81v· S974, 184r· S993, 66r· S1006, 31v

57. Τὰ θυσιαστήριά σου Κύριε τῶν δυνάμεων mg.

7. Εἶτα λέγει ὁ ἀρχιερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι. Ὁ ἱερεὺς· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυριῷ κλίνωμεν⁵⁸. Εὐχή·

Κύριε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, εὐχαριστοῦμέν σοι διὰ παντὸς ὅτι ἦν ἐξέχε-
 ας χάριν ἐπὶ τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους καὶ πάντας τοὺς πατέρας ἡμῶν
 οὐκ ἀνέστειλας οὐδ' ἐκώλυσας ἀφ' ἡμῶν, ἀλλ' ὡς χρηστός καὶ ἐλεήμων ἐξέ-
 χεας αὐτὴν μέχρις ἡμῶν⁵⁹, καὶ παρέσχες ἡμῖν ἀναξίους οὖσιν αὐτὴν σου⁶⁰ τὴν
 χάριν καὶ τὴν μεγαλωσύνην ἣν ἂν αἰτούμεθα⁶¹. πλήρωσον ἡμᾶς τοῦ ἁγιασμοῦ
 σου, παρακαλοῦμεν, καταξίωσον ἡμᾶς ἀμώμους καὶ καθαρὸς παρίστασθαι
 τῷ τελειωθέντι τούτῳ θυσιαστηρίῳ καὶ μετὰ συνειδήσεως καθαρᾶς καὶ
 ἀγαθῆς ἐν αὐτῷ σοὶ προσφέρειν τὴν λογικὴν καὶ ἀναίμακτον θυσίαν εἰς οἰ-
 κοδομὴν τῆς ἁγίας σου (18v) καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καὶ
 αὐξησιν καὶ προκοπὴν τοῦ λαοῦ σου.

Ἐκφώνησις· Ὅτι ἠὐλόγηταί σου τὸ ὄνομα⁶², δεδόξασταί σου ἡ βασιλεία
 τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς
 αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

8. Καὶ σφραγίζει τὰ ἀντιμύσια τῇ χειρὶ λέγων·

Ἴδου ἡγιασται καὶ τετελείωται⁶³ καὶ γέγονε θυσιαστήριον, ἅγια ἅγιον, ἐν
 ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ.

9. Καὶ λέγει ὁ ἱερεὺς ψαλμὸν ζβ'⁶⁴. Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν.

10. Εἶτα ἐκτενή·

Ἔτι καὶ ἔτι ἐκτενώς ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπὲρ σωτηρίας [καὶ ἀφέσεως]⁶⁵ καὶ ἀντιλήψεως τοῦ ἐπισκόπου ἡμῶν, ὁ
 δεῖνα, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ συγχωρήσεως πάντων τῶν πλημμελημάτων
 ἡμῶν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπὲρ τοῦ ὁυσθῆναι⁶⁶ ἡμᾶς <ἀπό>⁶⁷ πάσης θλίψεως.

58. κλίνωμεν cod. p. corr.] κλίνωμεν cod. a. corr.

59. μέχρις ἡμῶν D 95r· K 30· PBA46, 56v· S974, 184v· cf. B: 23v, 213r, 220v] μέχρι τέλους
 ἡμῶν cod.

60. σου D 95r· K 30· PBA46, 56v· S974, 184v· S993, 67v] σοι cod.

61. αἰτούμεθα cod.

62. ὄνομα cod.· D 95v] καὶ add. K 30· S993, 68r

63. τετελείωται D 95v· K 30· PBA46, 56v· PBA392, 81v· S974, 184v· S993, 68r· S1006, 31v·
 cf. B 30v] τελείωται cod.· cf. B 36v

64. ζβ' D 95v· K 30· PBA46, 57r· S974, 184v· S993, 68r] ζς' cod.

65. καὶ ἀφέσεως om. D 95v· K 30· PBA46, 57r· S974, 185r· S993, 70r

66. ὁυσθῆναι D 95v· K 30] συγχωρηθῆναι cod.

67. ἀπό suppl. D 95v· cf. B: 16v, 23r, 37r, 50v, 59v, 68v, 206r, 220v

Τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερ(19r)ευλογημένης, δεσποίνης ἡμῶν
 Θεοτόκου.

11. Καὶ λέγει ψαλμὸν ριζ'· Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυριῷ.

12. Καὶ ὁ ἐπίσκοπος λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην. Εὐχή·

Κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὁ τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν ἀρόρητῳ σο-
 φία θεμελιώσας καὶ ἀντίτυπον τῆς ἐν οὐρανῷ ἀγγελικῆς λειτουργίας τὴν τῆς
 ἱερωσύνης τάξιν ἐπὶ γῆς συστησάμενος· σὺ δέσποτα μεγαλόδωρε, πρόσδεξαι
 καὶ νῦν δεομένους⁶⁸ ἡμᾶς, οὐχ ὡς ἀξίους ὄντας περὶ τοιούτων αἰτεῖν, ἀλλ'
 ἵνα τὸ ὑπερβάλλον δειχθῇ τῆς σῆς ἀγαθότητος· οὐ γὰρ ἐπαύσω τὸ ἀνθρώπι-
 νον <γένος>⁶⁹ πολυτρόπως εὐεργετῶν⁷⁰, κεφάλαιον δὲ ἡμῖν ἐδωρήσω τῶν
 εὐεργεσιῶν τὴν ἐν σαρκὶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ παρουσίαν, ὃς ἐπὶ γῆς ὀ-
 φθεις καὶ λάμψας τοῖς ἐν σκότει φῶς σωτηρίας, ἀνήνεγκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ
 ἡμῶν θυσίαν καὶ γέγονε τοῦ κόσμου παντὸς ἱλαστήριον, (19v) κοινωνοὺς
 ἡμᾶς τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀναστάσεως ποιησάμενος· καὶ ἀναληφθεὶς εἰς οὐ-
 ρανοὺς ἐνέδυσσε τοὺς ἑαυτοῦ μαθητὰς καὶ ἀποστόλους, καθὼς ἐπηγγείλατο,
 δύναμιν ἐξ ὕψους, ἥτις ἐστὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ προσκνητὸν καὶ παντο-
 δύναμον, τὸ ἐκ σοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, δι' οὗ γινόμενοι
 δυνατοὶ ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ, βάπτισμα παρέδωκαν νίθησεως, ἐκκλησίας ἀνέ-
 στησαν, ἴδρυσαν θυσιαστήρια, ἱερωσύνης ἔθεντο κανόνας καὶ νόμους, ὧν
 ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ κατέχοντες τὴν παράδοσιν, προσπίπτομέν σοι τῷ αἰωνίῳ
 Θεῷ καὶ δεόμεθά σου εὐσπλαγγχε· τὸν πρὸς σὴν ὑμνωδίαν οἰκοδομηθέντα
 τοῦτον ναὸν τῆς θείας σου πλήρωσον δόξης, καὶ <τὸ>⁷¹ ἐν αὐτῷ παγὲν θυ-
 σιαστήριον ἅγιον ἅγιον ἀνάδειξον, ὥστε ἡμᾶς παρεστῶτας⁷² (20r) αὐτῷ, ὡς
 τῷ φοικτῷ τῆς βασιλείας σου θρόνῳ, ἀκατακρίτως λατρεύειν σοι, δεήσεις
 ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τοῦ λαοῦ σου παντὸς ἀναπέμποντας, καὶ τὴν ἀναίμακτον θυ-
 σίαν τῇ σῇ προσφέροντας⁷³ ἀγαθότητι, εἰς ἔκουσίων καὶ ἀκουσίων ἁμαρτη-
 μάτων συγχώρησιν, εἰς κυβέρνησιν βίου, εἰς ἀγαθῆς πολιτείας κατόρθωσιν,
 εἰς ἐκπλήρωσιν πάσης δικαιοσύνης.

Ἐκφώνησις· Ὅτι εὐλόγηταί σου τὸ ὄνομα, δεδόξασταί σου ἡ βασιλεία
 τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς
 αἰῶνας τῶν αἰώνων.

68. δεομένους D 96r· K 31· PBA46, 57r· S974, 185v· S993, 72r· cf. B 211v] δεομένης cod.

69. γένος suppl. B336, 152.10· Arranz 237.11· Τρεμπέλα Β' 147.7· M 80r· PBA46, 57v· S974,
 185v· S993, 72r· cf. B 212r· D 42v· K 12· M 67v] om. cod.· D 96r· K 31

70. εὐεργετῶν cod. p. corr.] εὐεργεσιῶν cod. a. corr.

71. τὸ suppl. B336, 152.10· Arranz 238.34· Τρεμπέλα Β' 147.22· D 97r· K 31· M 81r· cf. B 212v

72. παρεστῶτας K 31· M 81r· PBA46, 57v· S974, 186r· S993, 72v· cf. B 212v· D 43r] πα-
 ρεστῶτες cod.· D 97r

73. προσφέροντας cod. p. corr.] προσφέροντας cod. a. corr.

13. Ειρήνη πᾶσι. Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ.

Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τῶν ἁγίων σου ἀποστόλων φωταγωγῆσας καὶ ὁδηγήσας εἰς τὴν ἁγίαν ταύτην καὶ σωτήριον ἡμέραν τῆς οἰκονομίας τῶν ἁγίων σου θυσιαστηρίων, πάντας ἁγίασον εἰς τὸ γενέσθαι τοῖς προσιοῦσί <σοι>⁷⁴ τοῦτο τὸ τελειωθὲν **(20v)** θυσι<α>στήριον λυτήριον παντὸς νοσήματος, ἀρδράβωνα ζωῆς, κληρονομία τοῦ μέλλοντος αἰῶνος κατὰ τὰς ἐπαγγ<ε>λίας σου τὰς ἁγίας, καὶ ἰκάνωσον ἡμᾶς τοὺς ἀναξίους, τοὺς προωρισμένους εἰς διακονίαν καὶ ἁγίαν σου ἱερουργίαν καὶ ἰλασμόν καὶ σωτηρίαν τοῦ λαοῦ σου.

Ἐκφώνησις: Ὅτι Θεὸς εἰρήνης καὶ σωτηρίας ὑπάρχεις καὶ πρέπει σοι ἡ δόξα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ.

14. Καὶ εὐθὺς προκειμένον· Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν. Συστήσασθε ἑορτὴν ἐν τοῖς πυκάζουσιν ἕως τῶν κεράτων τοῦ θυσιαστηρίου.

Στίχος· Τότε ἀνοίσουσιν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριόν σου μόσχους.

Ὁ Ἀπόστολος. Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς Παύλου.

Ἄδελφοί, ἔχομεν θυσιαστήριον ἐξ οὗ φαγεῖν οὐκ ἔχουσιν ἐξουσίαν οἱ τῆ⁷⁵ σκηπῆ λατρεύοντες· ὧν γὰρ εἰσφέρεται ζῶων τὸ αἷμα περὶ ἁμαρτίας εἰς τὰ ἅγια διὰ τοῦ ἀρχιερέως, **(21r)** τούτων τὰ σώματα κατακαίεται ἔξω τῆς παρεμβολῆς· διὸ καὶ ὁ Ἰησοῦς, ἵνα ἁγιάσῃ διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος τὸν λαόν, ἔξω τῆς πύλης ἔπαθεν. Τοῖνυν ἐξερχόμεθα πρὸς αὐτὸν ἔξω τῆς παρεμβολῆς τὸν ὀνειδισμόν αὐτὸν⁷⁶ φέροντες· οὐ γὰρ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ <τὴν>⁷⁷ μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν. Δι' αὐτοῦ συναναφέρωμεν⁷⁸ θυσίαν αἰνέσεως διὰ παντὸς τῷ Θεῷ, τουτέστι<ν> καρπὸν χειλέων ὁμολογούντων τῷ ὀνόματι αὐτοῦ. Τῆς δὲ εὐποίας καὶ κοινωνίας μὴ ἐπιλανθάνεσθε· τοιαύταις γὰρ θυσίαις εὐαρεστεῖται <ὁ>⁷⁹ Θεός.

Ἀλληλούια. Τότε εὐδοκήσεις θυσίαν δικαιοσύνης.

15. Εὐαγγέλιον. Ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου τό.

Εἶπεν ὁ Κύριος· πᾶς ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ εἰκῆ ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει· ὃς δ' ἂν εἶπῃ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ ῥακά, ἔνοχος ἔσται τῷ συνεδρίῳ· ὃς δ' ἂν εἶπῃ μωρέ, ἔνοχος ἔσται εἰς τὴν γέενναν **(21v)** τοῦ πυρός. Ἐὰν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον κάκει μνησθῆς ὅτι ὁ ἀδελφός

74. σοι suppl. D 97v· K 31

75. τὴν cod.

76. αὐτὸν cod.· D 98r· PBA46, 58v· S974, 187r·] αὐτῶν K 32· αὐτοῦ Heb 13,13· S993, 71r

77. τὴν suppl. Heb 13,14· PBA46, 58v· S974, 187r· S993, 71r] om. cod.· D 98r· K 32

78. συναναφέρωμεν cod.] συναναφέρωμεν D 98r· PBA46, 58v· S974, 187r· σὺν ἀναφέρωμεν K 32· σὺν ἀναφέρωμεν Heb 13,15· S993, 71r

79. ὁ suppl. Heb 13,16· K 32· PBA46, 59r· S974, 187r· S993, 71r] om. cod.· D 98v

σου ἔχει τι κατὰ σοῦ, ἄφες ἐκεῖ [καὶ τὰ κατὰ σοῦ] τὸ δῶρόν σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ὑπάγε πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε ἔλθων πρόσφερε τὸ δῶρόν σου.

16. Ἐκτενὴ καὶ ἀπόλυσις.

5 Goar 518–521.

= D 93r–98v· K 28–32.

+ M 79r–82v· PBA46, 54v–60r· PBA 392: 80r–81v, 107r–112r· S974, 182r–188v· S993, 57r–73v· S1006, 30r–31v.

B. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Ἡ «τάξις γινομένη περὶ ἀντιμινσίων» στὸ κυπριακὸ λειτουργικὸ χειρόγραφο *Barb. gr. 390* (B5) ἀκολουθεῖ τὸ ἐξῆς σχεδιάγραμμα:⁸⁰

1. δοξολογικὴ ἔναρξη (5.2)

2. μεγάλη συναπτὴ (5.3)

3. Α' εὐχὴ (5.4)

4. Β' εὐχὴ (5.5)

5. χρίση μὲ ἅγιο μύρο τῶν ἀντιμινσίων (5.6)

6. Γ' εὐχὴ (5.7)

7. εὐλογοῦνται τὰ ἀντιμίνσια (5.8) καὶ ἀναγινώσκειται ὁ 96ος ψαλμὸς (5.9)

8. ἐκτενὴς (5.10) καὶ ἀνάγνωσις τοῦ 117ου ψαλμοῦ (5.11)

9. Δ' εὐχὴ (5.12)

10. Ε' εὐχὴ (5.13)

11. ἀναγνώσματα: Ἀπόστολος (5.14) – Εὐαγγέλιο (5.15)

12. ἐκτενὴς καὶ ἀπόλυσις (5.16)

1–2. Σύμφωνα μὲ τὸν εἰσαγωγικὸ τίτλο (5.1), ἡ προκειμένη ἀκολουθία ἀναφέρεται στὸν καθαγιασμό περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς ἀντιμινσίου. Ἡ τέλεσις τῆς ὅλης ἀκολουθίας εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τῆς θεῆς λειτουργίας, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀναφορὰ σὲ θεῖα λειτουργία, ἢ ὁποῖα εἴτε προηγεῖται εἴτε ἀκολουθεῖ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν ἀντιμινσίων (5: 1–2, 16). Ὁ ἐπίσκοπος εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος καθαγιαξοῦσιν τὰ ἀντιμίνσια⁸¹ στὴν παρουσία τοῦ ἱεροῦ κλή-

80. Βλ. Meester, *Rituale* 239.

81. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεῖλος σημειώνει σὲ πατριαρχικὸ του γράμμα (Οκτώβριος 1383) σχετικὰ μὲ τὸν καθαγιασμὸ ἀντιμινσίων, ὅτι «ἔχει ἄδειαν καὶ ἐξουσίαν καὶ πατριάρχης τοῦτο ποιῆσαι, καὶ μητροπολίτης ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐπαρχίᾳ, καὶ ἐπίσκοπος», βλ. Ράλλη-

ρου, ἐνῶ δὲ γίνεται λόγος στὴν παρουσία τοῦ λαοῦ.⁸²

Ἡ δοξολογικὴ ἔναρξη «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία ...» (5.2) ἐκφωνεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ ὁποία δηλώνει στὴ σημερινὴ λειτουργικὴ πράξη τὴν ἔναρξη τῆς θείας λειτουργίας.⁸³ Ἡ μεγάλη συναπτὴ, ἡ ὁποία ἀμέσως ἀκολουθεῖ (5.3), ἐκφωνεῖται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἱερέα καὶ ὄχι τοῦ διακόνου, ἐνῶ στὶς αἰτήσεις τῆς δὲ γίνεται ἡ ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴν παροῦσα ἀκολουθία καὶ στὰ πρὸς ἁγιασμόν ἀντιμήνια. Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε ἀπλὴ ἐπανάληψη τῆς μεγάλης συναπτῆς ὅπως αὐτὴ ἐκφωνεῖται στὴν ἀρχὴ τῆς θείας λειτουργίας.⁸⁴

3. Στὴν Α' εὐχὴ (5.4), γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος στὴ συνέχεια, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, μεταξὺ ἄλλων, τὴ φράση «ὁ πάντα ποιῶν πάντοτε καὶ πραγματευόμενος ἐπ' εὐεργεσία καὶ σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων», ἡ ὁποία θυμίζει τὴν ἔναρξη τῆς Α' εὐχῆς στὴν τάξη ἐγκαινίων ναοῦ καὶ καθιερώσεως ἁγίας τράπεζας: «ὁ πάντα ποιῶν καὶ πραγματευ-

Ποτλῆ, *Σύνταγμα Ε'* 142· Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις* 58· Darrouzès, *Regestes* No 2774. Πρβλ. ἐπίσης Θεόδωρος Βαλαμών, Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα Β'* 581-582· PG 137: 613B-616A, 912B-C. Ὁ καθγιασμός ἀντιμνησίων εἶναι ἀποκλειστικὸ δικαίωμα τοῦ ἐπισκόπου, βλ. Meester, *Rituale* 159· Izzo, *Antimension* 55-62. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης τονίζει ὅτι ὁ καθγιασμός ἀντιμνησίων «δεῖ ἐξαιρέτως παρὰ ἀρχιερέως γίνεσθαι: κατ' ἀνάγκη δὲ προτροπῇ αὐτοῦ παρ' εὐλαβοῦς ἱερέως πείραν τῶν θείων κεκτημένων», PG 155, 333B-C. Τὸ ἴδιο ἰσχύει μὲ τὸ δικαίωμα ἐγκαινίων ναοῦ ὅπου ὁ ἐπίσκοπος σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις μπορεῖ νὰ ἐξουσιοδοτήσῃ τὴν τέλεση τῆς ἀκολουθίας σὲ ἱερέα, βλ. Meester, *Rituale* 154-158· Τρεμπέλα Β' 102-106· Μενεβίσογλου, *Τὸ Ἅγιον Μύρον* 216 καὶ ὑποσ. 4· Κ. Ι. Γεωργίου, «Ἡ ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ κατὰ τοὺς ἐλληνικοὺς κώδικες τοῦ XI αἰῶνα Γ Β Ι 249 καὶ Γ Β ΙΙ 319 τῆς μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης - Ρώμης», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 67 (1984) 168.

82. Σ' ὅλα τὰ χειρόγραφα εὐχολόγια ὑπογραμμίζεται ὅτι στὸ πρῶτο μέρος τῆς τάξης ἐγκαινίων ναοῦ, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τὴν καθιέρωση τῆς ἁγίας τράπεζας, ἀπὸ τὸν ναὸ «ἐκβάλλεται δὲ καὶ πᾶς λαϊκός, μόνον τε μένουσιν ἐντὸς οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λοιποὶ κληρικοὶ καὶ ὑπηρέται καὶ τὰ πρὸς τὴν καθιέρωσιν ἐπιτήδεια», βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. Ι* (Arranz 228)· Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος-Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 129, 136 (Ξε): *Barb. gr. 390* (Ioannides *Estratto* 47 (B72.2))· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 7*)· πρβλ. ἐπίσης *Barb. gr. 336* (B336, 150.3)· *Brera AD XI 47*, φ. 59β.

83. Πὰ τὴ δοξολογικὴ ἔναρξη «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...» τῆς θείας λειτουργίας, βλ. G. I. Passarelli, "Osservazioni liturgiche", *BBGG* 33 (1979) 75-85· R. F. Taft, "The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm", *Dumbarton Oaks Papers* 34-35 (1980-1981) 50· τοῦ ἴδιου, *Beyond* 209 καὶ ὑποσ. 8.

84. Πὰ τὴ μεγάλη συναπτὴ ἡ ὁποία ἐκφωνεῖται στὴν «ἔναρξη» τῆς θείας λειτουργίας, βλ. A. Strittmatter, "Notes on the Byzantine Synapte", *Traditio* 10 (1954) 51-108· Mateos, *Célébration* 27-31, 43· R. F. Taft, "The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex *British Museum Add. 34060*", *OCP* 46 (1980) 111-112· τοῦ ἴδιου, *Beyond* 209-210.

όμενος ἐπὶ σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων».⁸⁵ Ὑπογραμμίζουμε, ἐπίσης, τὸ γεγονός ὅτι ἡ εὐχὴ B5.4 ἀπευθύνεται στὰ ἀντιμήνια χρησιμοποιώντας τὴ λέξη «θυσιαστήρια».

4. Ἡ Β' εὐχὴ (5.5) ἀναφέρεται στὰ ἀντιμήνια ὡς τὰ τοῦ Θεοῦ «ἅγια θυσιαστήρια», παράλληλα δέ, καὶ γιὰ πρώτη φορά, γίνεται λόγος στὴ χρῆση τους μὲ τὸ ἅγιο μύρο, «τὰ χριόμενα τῷ μύρῳ τῶν πιστῶν σου»· χρῆση, ἡ ὁποία προβλέπεται μετὰ τὸ τέλος τῆς εὐχῆς αὐτῆς.

Δύο εἰκόνες στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἡ εὐχὴ B5.5 ἐντοπίζουμε καὶ σὲ ἄλλες εὐχῆς. Ἡ πρώτη εἰκόνα τοῦ Κυρίου ὡς «ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ καὶ δοξαζόμενος ὑπὸ τῶν Σεραφὶμ ... ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου», συναντοῦμε σὲ δύο ἀκολουθίες τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ καὶ συγκεκριμένα στὴν Α' εὐχὴ («Ὁ Θεὸς ὁ ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ καθεζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν Σεραφὶμ δοξαζόμενος ... ἵνα τῷ φωτί σου καταλαμπόμενοι») τῆς Α' Ὡρας⁸⁶ καὶ τῆς Τριθέκτης.⁸⁷

Ἡ δευτέρη εἰκόνα, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴ χρῆση μὲ ἅγιο μύρο τῶν ἀντιμνησίων «τὰ χριόμενα τῷ μύρῳ τῶν πιστῶν σου ἐν ᾧ ἔχρισας ἱερεῖς καὶ προφήτας, βασιλεῖς καὶ ἀποστόλους καὶ πᾶσαν ψυχὴν πιστὴν», θυμίζει τὴν Α' εὐχὴ τῆς ἀκολουθίας καθγιασμοῦ ἁγίου μύρου τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς λειτουργικῆς πράξης «ἐν ᾧ ἔχρισθησαν ἱερεῖς τε καὶ ἀρχιερεῖς, προφήται καὶ βασιλεῖς, δι' οὓ καὶ αὐτοὺς ἔχρισας τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους καὶ πάντας τοὺς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας».⁸⁸ Παράλληλη φράση μὲ τὴν κατακλιδα τῆς εὐχῆς B5.5 «καὶ χάρισαι ἡμῖν ἔλεος καὶ μέρος καὶ κληρον μετὰ πάντων τῶν ἁγίων σου», ἀπαντᾷ, μεταξὺ ἄλλων,⁸⁹ καὶ σὲ εὐχὴ τῶν ἐγκαινίων ναοῦ

85. Arranz 230.2-3· Τρεμπέλα Β' 137.1-2· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 49 (B72.3)]· *Διονυσίου 489* (φ. 37β)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 8*)· *Brera AD XI 47*, φ. 61.

86. Arranz 100· πρβλ. M. Arranz, "Les prières presbytérales des Petites Heures dans l'ancien Euchologe byzantin", *OCP* 39 (1973) 56, 81.

87. B336, 102.1-2· Arranz 57· Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Τριθέκτη*, (Κείμενα Λειτουργικῆς 1) Θεσσαλονίκη 1972, 10· M. Arranz, "Les prières presbytérales de la Tritoefti de l'ancien Euchologe byzantin", *OCP* 43 (1977) 73· Γ. Θ. Στάθη, *Τριθέκτη ἢτοι ἀκολουθία τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ Κοντάκιον τῶν Χριστουγέννων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ*, (Λατρευολογήματα 2) Ἀθήνα 2000, 33. Ἡ Τριθέκτη εἶναι βασικὴ ἀκολουθία τοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ καὶ τελεῖται τὴν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς κατὰ τὶς μεσημβρινῆς ὥρες. Πὰ τὴν Τριθέκτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πρὸ πάνω μελέτες, βλ. E. Ἀντωνιάδου, *Περὶ τοῦ ἀσματος ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονοκτίου προσευχῆς*, Ἀθήνα, 65-72· Janeras, *Vendredi-Saint* 307-311.

88. B336, 141.5· Μενεβίσογλου, *Μελετήματα* 58-59· πρβλ. Arranz 217.18-22· τοῦ ἴδιου, "La consécration du saint myron. (Les sacrements de l'ancien Euchologe constantinopolitain) 10", *OCP* 55 (1989) 327.

89. Βλ. γιὰ παράδειγμα στὴν ἀκολουθία τοῦ νηπτήρος, τὴν εὐχὴ γιὰ ἁγιασμό τοῦ νεροῦ «καὶ δὸς ἡμῖν μερίδα καὶ κληρον ἔχειν εἰς τὴν σὴν ἐπουράνιον βασιλείαν» (B336, 224.2)· στὴν ἀκολουθία τοῦ σχήματος, τὴν εὐχὴ τῆς ὀγδόης ἡμέρας «εἰς τὴν ἀποκουκούλισιν» «εὐρη μέρος καὶ

«καὶ χάρισαι ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις δούλοις σου μέρος καὶ κληρον ἔχειν μετ' αὐτῶν (= τῶν ἁγίων)».⁹⁰

5. Ὁ ἐπίσκοπος χρίει μὲ ἅγιο μύρο τὰ ἀντιμήνια «σταυροειδῶς καὶ λέγει Ἀλληλούια» μαζὶ μὲ τοὺς στίχους 2 καὶ 4 τοῦ 83ου ψαλμοῦ (5.6). Ἡ χροῖση τῶν ἀντιμησίων μὲ ἅγιο μύρο ἔχει ὡς πρότυπό της τὴν ἀντίστοιχη χροῖση τῆς ἁγίας τράπεζας στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ. Ἀρχῆς γενομένης μὲ τὸ εὐχολόγιο *Barb. gr. 336*,⁹¹ *Coislin 213*,⁹² μέχρι τὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο *Barb. gr. 390*, μαρτυρεῖται ἡ σταυροειδῆς χροῖση τῆς ἁγίας τράπεζας μὲ ἅγιο μύρο, ἐνῶ ψάλλεται τὸ Ἀλληλούια κατὰ μίμηση τῆς ἀκολουθίας τοῦ Βαπτίσματος (*Barb. gr. 390*, φ. 208α–β: «Εἶτα λαμβάνων ἄγγελον μύρου καθαροῦ πεπληρωμένον ... ἐπιχέει τῇ τραπέζῃ λεγομένου τοῦ Ἀλληλούια, ὡς ἐπὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ ποιεῖ δι' αὐτοῦ σταυροὺς γ', μέσον ἓνα καὶ δύο ἐκατέρωθεν»).⁹³ Ἐκτενῆ ἀναφορὰ στὸ ψάλλισμο τοῦ Ἀλληλούια κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χροῖσης τῆς ἁγίας τράπεζας μὲ ἅγιο μύρο καὶ στὴν παράλληλη σχέση τὴν ὁποία ἔχει μὲ τὸ Βάπτισμα, γίνεται στὰ σχόλια τῶν ἁγίων Γερμανοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Νικολάου Καβάσιλα καὶ Συμεῶν Θεσσαλονίκης.⁹⁴

Ἡ χροῖση τοῦ 83ου ψαλμοῦ μαρτυρεῖται στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ καθόσον χρόνο ἐκμάσσεται ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα τὸ νίτρο καὶ τὸ χλιαρὸ νερὸ πρῶτα μὲ σπόγγους, ὕστερα δὲ μὲ λινὰ ὑφάσματα καὶ ἀντιμήνια.⁹⁵ Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης θέλει τὴ ψαλμικὴ ἐκτέλεση τοῦ 83ου ψαλμοῦ

κληρον μετὰ πάντων τῶν ἁγίων» (B336, 255.2): τὴν εὐχὴν τοῦ τετάρτου ἀντιφώνου τοῦ ἔσπερινου «καὶ δὸς ἡμῖν μερίδα καὶ κληρον μετὰ πάντων τῶν φοβουμένων σε» (B336, 52.2· Arranz 68.6–7): τὴν εὐχὴν, ἡ ὁποία λέγεται στὸ μεγάλο βαπτιστήριό μετὰ τὸν ἔσπερινό, «εἰς τὴν μερίδα τοῦ κληρον τῶν ἁγίων» (Arranz 78.4). Ἀπὸ τὰ πολλὰ παράλληλα βιβλικά χωρία, βλ. κυρίως *Ier 13,25*: Πραξ 8,21 καὶ Κολ 1,12.

90. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ προηγεῖται τῆς μεταφορᾶς τῶν μαρτυρικῶν ἁγίων λειψάνων γιὰ κατάθεσιν αὐτῶν στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ, βλ. B336, 154.3· Arranz 240.10–11· Τρεμπέλα Β' 130· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 59 (B72.28)]· *Διονυσίου 489* (φ. 44β): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 14*)· *Brega AD XI 47*, φ. 71.

91. B336, 152.4.

92. Arranz 235· βλ. ἐπίσης Τρεμπέλα Β' 144.

93. Ioannides, *Estratto* 54–55 (B72.17): πρβλ. ἐπίσης *Διονυσίου 489* (φ. 41β): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 11*)· *Brega AD XI 47*, φ. 66β.

94. Πὰ μιὰ περαιτέρω συζήτηση σ' αὐτὸ τὸ θέμα, βλ. Konstantimidis, "L'Ordo de la dédicace" 208–211· Τρεμπέλα Β' 97–101· Μενεβίσογλου, *Τὸ Ἅγιον Μύρον 212–214*· V. Ruggieri, "Consacrazione e dedicazione di chiesa, secondo il *Barberinianus graecus 336*", OCP 54 (1988) 105–112· V. Ruggieri, K. Douramani, "Tempio e Mensa", *Rassegna di Teologia* 32 (1991) 282–284· Ioannides, *Estratto* 69: τοῦ ἴδιου, "Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα" 109 ἔπος. 30.

95. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336, 151.5)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 235)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 143· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 53–54 (B72.14–15)]· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 11*)· *Brega AD XI 47*, φ. 66.

στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ, ἀμέσως μετὰ τὴ χροῖση τῆς ἁγίας τράπεζας μὲ ἅγιο μύρο καὶ κατὰ τὴ διάρκεια ἔνδυσής της,⁹⁶ ἐνῶ περιγράφοντας τὴν εἰδικὴ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμησίων, ἀναφέρεται στὴ χροῖση ψαλμῶν παραπέμποντας στὸ παράδειγμα καθιέρωσης ἁγίας τράπεζας στὴν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων.⁹⁷

6. Ἡ Γ' εὐχὴ (5.7), εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προηγούμενες ἀναφορὲς στὰ ἀντιμήνια ὡς «θυσιαστήρια» (δύο πρῶτες εὐχῆς B5: 4 καὶ 5), ἀπευθύνεται στὰ καθαγιασθέντα ἀντιμήνια ὡς «τῷ τελειωθέντι τούτῳ θυσιαστηρίῳ» (ἐνικὸς ἀριθμὸς). Ἡ εὐχὴ B5.7 προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ, ὅπου ὡς εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας⁹⁸ λειτουργικὸ σκοπὸ ἔχει τὴν κατακλειδα τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐγκαινίων, τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα ἐπικεντρώνεται στὴν καθιέρωση τῆς ἁγίας τράπεζας.⁹⁹ Δὲν εἶναι, φυσικά, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς κείμενο καὶ γιὰ τὶς δύο εὐχῆς, ἀφοῦ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο εὐχῶν καταδεικνύει ὅτι τὸ κείμενο τῆς εὐχῆς B5.7 φέρει ἀρκετὲς παραλλαγές. Παραταῦτα, ὁμως, ἔχουμε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ εὐχὴ B5.7 ἔχει ὡς πρότυπο–κείμενο τὸ ἀντίστοιχο τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐγκαινίων ναοῦ,¹⁰⁰ γι' αὐτὸ καὶ διατηρεῖται χωρὶς τροποποίηση

96. PG 155, 316B–D: «Εἶτα καὶ τὴν τελείωσιν φέρει τοῦ θυσιαστηρίου, τὸ μύρον τὸ ἅγιον, καὶ τὸ Ἀλληλούια ἐκφωνεῖ, ὃ προφητικόν ἐστὶν ἄσμα, ἐπιδημίαν Θεοῦ καὶ αἴνεσιν Θεοῦ δηλοῦν... Μετὰ δὲ τὸ χροῖσθηναι τῷ μύρῳ τὴν ἱερωτάτην τράπεζαν, ἐπεנדύει ταύτην εὐθύς, ψαλμῶν ἄδομένον, Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σηνώματά σου, ἐπεὶ καὶ σηνώμα γέγονε Θεοῦ καὶ κατοικητήριον δόξης».

97. PG 155, 333A–B: «καὶ ὁμοίως ἐκπλύνει, καὶ ἑκτίθει, καὶ ἀλείφει τῷ μύρῳ τρεῖς ποιῶν ἕκαστον σταυρόν, ὡς καὶ ἐν τῇ τραπέζῃ διὰ τοῦ μύρου, ἐπιψάλλον τὸ Ἀλληλούια... Καὶ οἱ ταῦτα δηλοῦντες ψαλμοὶ καὶ ἐπὶ τούτοις ὡς καὶ ἐν τῇ θεῖα τραπέζῃ λέγονται».

98. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336, 153.1–4)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 238–239)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 148· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 58 (B72.25)]· *Διονυσίου 489* (φ. 43β–44)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 13*)· *Brega AD XI 47*, φ. 69α–β. Βλ. ἐπίσης Γ. Ν. Φίλιας, Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὰ χειρόγραφα εὐχολόγια Η'–ΙΔ' αἰῶνων, Ἀθήνα 1997, 339.

99. Ὅπως ἄλλωστε συμπερασματικὰ διαπιστώνει ὁ Α. Raes, στὶς ἀνατολικὲς λειτουργικὲς παραδόσεις, αὐτὸ τὸ ὁποῖο καλεῖται ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ ἀποτελεῖται οὐσιαστικά ἀπὸ τὸν καθαγιασμὸ καὶ καθίδρυση τῆς ἁγίας τράπεζας, ἐνῶ ὁ ἁγιασμὸς τοῦ ὑπόλοιπου χώρου τοῦ ναοῦ ποὺ τὴν περιβάλλει, ὅπου αὐτὸς προβλέπεται, δὲν εἶναι παρὰ συμπληρωματικὸ στοιχεῖο στὴν ὅλη ἀκολουθία ("dans les rites orientaux, ce qu'on appelle la dédicace de l'église est formé uniquement, ou presque uniquement, de la consécration de l'autel, la bénédiction du reste, là où elle existe, n'étant qu'un accessoire"), Α. Raes, "La liturgie eucharistique en Orient: son cadre architectural", *La Maison-Dieu* 70 (1962) 52–53. Βλ. ἐπίσης V. Ruggieri, K. Douramani, "Tempio e Mensa", *Rassegna di Teologia* 32 (1991) 281–284.

100. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ ἀπαντᾷ καὶ στὴν τάξη γιὰ σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα, βλ. τὰ σχετικὰ σχόλια Ἰωαννίδης, "Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα" 107 (B6.6), 111–112.

στην εὐχή B5.7 ἢ ἀναφορὰ σ' ἓνα καὶ μοναδικὸ θυσιαστήριον καὶ ὄχι σὲ ἀντιμήνια ἢ θυσιαστήρια. Ὑπογραμμίζουμε, τέλος, ὅτι ἡ εὐχή B5.7 δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ λειτουργικὸ τῆς ρόλου, ὁ ὁποῖος τὴ θέλει ὡς εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας νὰ κατακλείει τὴν ὅλη ἀκολουθία.¹⁰¹

B72.25 (φ. 213α-β):	B5.7:
<p>Καὶ μετὰ τὸ Ἀμήν, λέγει· Εἰρήνη πᾶσι. Καὶ τοῦ διακόνου λέγοντος· Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνετε, λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην·</p> <p>Εὐχαριστοῦμέν σοι Κύριε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, ὅτι ἦν ἐξέχεας χάριν ἐπὶ τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους καὶ τοὺς ὁσίους ἡμῶν πατέρας, ἠξίωσας διὰ τὴν πολλὴν σου φιλανθρωπίαν καὶ μέχρις ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ ἀχρείων σου δούλων ἐκτεῖναι· διὸ δεόμεθά σου, δέσποτα πολυέλεε, πλήρωσον δόξης καὶ ἁγιασμοῦ καὶ χάριτος τὸ θυσιαστήριον τοῦτο, ὥστε μεταποιεῖσθαι τὰς ἐν αὐτῷ προσφερομένας σοι ἀναιμάκτους θυσίας, εἰς τὸ ἄχραντον σῶμα καὶ τὸ τίμιον αἷμα τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, καὶ πρὸς σωτηρίαν παντὸς τοῦ λαοῦ σου καὶ τῆς ἡμῶν ἀναξιοτήτος.</p>	<p>Εἶτα λέγει ὁ ἀρχιερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.</p> <p>Ὁ ἱερεὺς· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν.</p> <p>Εὐχή·</p> <p>Κύριε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, εὐχαριστοῦμέν σοι διὰ παντὸς ὅτι ἦν ἐξέχεας χάριν ἐπὶ τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους καὶ πάντας τοὺς πατέρας ἡμῶν οὐκ ἀνέστειλας οὐδ' ἐκώλυσας ἀφ' ἡμῶν, ἀλλ' ὡς χρηστὸς καὶ ἐλεήμων ἐξέχεας αὐτὴν μέχρις ἡμῶν, καὶ παρέσχες ἡμῖν ἀναξίους οὖσιν αὐτὴν σου τὴν χάριν καὶ τὴν μεγαλωσύνην ἣν ἂν αἰτώμεθα· πλήρωσον ἡμᾶς τοῦ ἁγιασμοῦ σου, παρακαλοῦμεν, καταξίωσον ἡμᾶς ἀμώμους καὶ καθαρὸς παρίστασθαι τῷ τελειωθέντι τούτῳ θυσιαστηρίῳ καὶ μετὰ συνειδήσεως καθαρᾶς καὶ ἀγαθῆς ἐν αὐτῷ σοὶ προσφέρειν τὴν λογικὴν καὶ ἀναίμακτον θυσίαν εἰς οἰκοδομὴν τῆς ἁγίας σου καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καὶ αὔξησιν καὶ προκοπὴν τοῦ λαοῦ σου.</p>

101. Πὰ τὸ λειτουργικὸ ρόλο τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας, βλ. R. F. Taft, "The Inclination Prayer before Communion in the Byzantine Liturgy of St. John Chrysostom: A Study in Comparative Liturgy", *Ecclesia Orans* 3 (1986) 29-60· τοῦ ἴδιου, *Beyond* 196 καὶ ἕπος. 17· τοῦ ἴδιου, "Reconstructing the History of the Byzantine Communion Ritual: Principles, Methods, Results", *Ecclesia Orans* 11 (1994) 375-376· τοῦ ἴδιου, *Precommunion Rites* 155-197.

Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, Θεὸς τοῦ ἐλεεῖν καὶ σφῶζειν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν (213β) τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ.

Καὶ μετὰ τὸ Ἀμήν, λέγει ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν. Καὶ τελειοῦται πᾶσα ἡ ἀκολουθία.

Ἐκφώνησις· Ὅτι ἠὐλόγηταί σου τὸ ὄνομα, δεδόξασταί σου ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

7. Ὁ ἀρχιερεὺς «σφραγίζει τὰ ἀντιμήνια τῇ χειρὶ λέγων· Ἴδου ἡγιασται καὶ τετελείωται ...» (5.8). Ὁ καθαγιασμός τῶν ἀντιμηνίων στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ δὲν προνοεῖ τὴν ὁποιαδήποτε εὐλογία τους, «ἀλλὰ μόνον ἐπιγράφονται οὕτως· Θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου ...». ¹⁰² Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὁ ἀρχιερεὺς εὐλογεῖ τὰ ἁγιασθέντα ἀντιμήνια, κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἓνα-ἓνα ξεχωριστὰ ἀπὸ ὅσο ἐπιτρέπει ἡ ὑποθετικὴ ἐρμηνεία τῆς φράσης «γέγονε θυσιαστήριον» (B5.8) νὰ συμπεράνουμε, ἐνῶ παράλληλα ἀναγινώσκεται ἀπὸ τὸν ἱερέα ὁ 92ος ψαλμὸς (B5.9). Ὁ ψαλμὸς 92 ἀπαντᾷ καὶ αὐτὸς στὴν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ναοῦ κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ἐνδυσῆς τῆς καθιερωθείσας ἁγίας τράπεζας. ¹⁰³

Ἡ εὐλογία τῶν ἀντιμηνίων συνοδεύεται ἀπὸ τὴν πανηγυρικὴ δοξολογικὴ φράση «Ἴδου ἡγιασται καὶ τετελείωται καὶ γέγονε ...» (B5.8). Στὸ εὐχολόγιο *Barb. gr. 390* συναντοῦμε τὴ φράση αὐτὴ σὲ δυὸ ἀκολουθίες «εἰς ἐγκαίνια δίσκου καὶ ποτηρίου καινῶν καὶ ἀθίκτων» (φφ. 29β-30β καὶ 35β-36β ἀντίστοιχα), νὰ ἐπέχει ρόλο ἐπίσημης πανηγυρικῆς διακήρυξης γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ἁγίου ποτηρίου καὶ δισκαρίου.

Ἡ παρόμοια πανηγυρικὴ φράση «Εὐλογητὸς Κύριος, ἰδὸν γέγονεν ...», τὴν ὁποία κρίνουμε παράλληλη μὲ τὴν ὑπὸ μελέτη B5.8, ἀπαντᾷ ὡς κατακλείδα σὲ διάφορες τάξεις χειροθεσίας καὶ χειροτονίας τοῦ λειτουργικοῦ χειρογράφου *Barb. gr. 390*. ¹⁰⁴ Ὅπως ἔχουμε συμπερασματικὰ καταδείξει, σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ πανηγυρικὴ δοξολογία «Εὐλογητὸς Κύριος, ἰδὸν γέγονεν ...» διαδραματίζει ρόλο ἐπίσημης διακήρυξης γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση μιᾶς χειροθεσίας ἢ χειροτονίας· εἶναι τελείως ἄγνωστη στὶς κωνσταντινουπο-

102. Arranz 245· Τρεμπέλα Β' 151-152· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 63 (B72.38)]· *Κιτίου* 18 (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 18-19).

103. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια· *Barb. gr. 336* (B336, 152.5)· *Coislin* 213 καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 236)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος-Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 145· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 56 (B72.21)]· *Διονυσίου* 489 (φ. 41β-42)· *Κιτίου* 18 (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 12).

104. Ἰωαννίδης, "Προχειρίσις".

λίτικες λειτουργικές πηγές, αλλά όχι σ' ευχολόγια, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς τόπο προέλευσής τους τὰ Ἱεροσόλυμα, τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸ Σινᾶ καὶ τὴν Κύπρο.¹⁰⁵

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φράση «Ἰδοὺ ἡγιασται καὶ τετελειώται καὶ γέγονε ...» (B5.8) ἀπαντᾷ, τόσο στὴ λειτουργία τοῦ ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου («Ἰδοὺ ἡγιασται καὶ τετελειώται καὶ γέγονε εἰς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ...»),¹⁰⁶ ὅσο καὶ στὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου (στὴν παράλληλη φράση «Ἦνωται καὶ ἡγιασται καὶ τετελειώται εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος»).¹⁰⁷

Μέσα ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς μαρτυρίες, εἴτε ἄμεσες εἴτε ἔμμεσες, γιὰ τὴν πανηγυρικὴ φράση «Ἰδοὺ ἡγιασται καὶ τετελειώται καὶ γέγονε ...» (B5.8), θὰ μπορούσαμε συμπερασματικὰ νὰ προτείνουμε ὡς χῶρο προέλευσής της τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς (Ἱεροσόλυμα, Ἀλεξάνδρεια, Σινᾶ).

8. Ἰδιαίτερο λειτουργικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἔκτενης¹⁰⁸ (5.10), ἐνῶ ὁ ψαλμὸς 117, ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὁποῖου προβλέπεται ἀμέσως μετὰ (5.11), δὲν ἀπαντᾷ στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ.

Ἡ προέλευση τῆς ἔκτενοῦς B5.10, μέσα ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ μελέτη τῶν τριῶν αἰτήσεων ποὺ τὴν ἀποτελοῦν, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἱεροσολυμίτικη λειτουργικὴ πράξη· συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ὀδηγοῦν οἱ παρακάτω πηγές:

«Εἶτα ἔκτενη·

(1) Ἔτι καὶ ἔτι ἔκτενωσ ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

(2) Ὑπὲρ σωτηρίας καὶ ἀντιλήψεως τοῦ ἐπισκόπου ἡμῶν, ὁ δεῖνα, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

105. Παρόμοια διακήρυξη γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση μιᾶς χειροθεσίας ἢ χειροτονίας συναντοῦμε καὶ σ' ἀρκετὲς ἀνατολικὲς λειτουργικὲς παραδόσεις, ὅπως τὴν κοπτική, ἀνατολικοσυριακὴ, ἰακωβιτικὴ, μαρωνιτικὴ καὶ μελχιτικὴ. Πᾶ ὅλη αὐτὴ τὴ συζήτηση, βλ. P. F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, New York 1990, 36· Ἰωαννίδης, «Προχειρίσεις».

106. G. J. Cuming, *The Liturgy of St Mark, Edited from the Manuscripts with a Commentary*, (OCA 234) Roma 1990, 55.11–12.

107. Mercier 230. 1–2. Βλ. ἐπίσης τὴ σχετικὴ συζήτηση A. Jacob, «Deux formules d'immixtion syropalestiniennes et leur utilisation dans le rite byzantin de l'Italie méridionale», *Vetere Christianorum* 13 (1976) 29–64· Taft, *Precommunion Rites* 392–398.

108. Πᾶ τὴν ἔκτενη, βλ. Mateos, *Célébration* 148–156· Taft, *Beyond* 216–217· S. Parenti, «L'Ektenè della Liturgia di Crisostomo nell'eucologio St. Peterburg gr. 226 (X secolo)», (ἐπιμέλεια E. Carr, S. Parenti, A.–A. Thiermeyer, E. Velkovska) *Εὐλόγημα. Studies in Honor of Robert Taft, S.J.*, (Studia Anselmiana 110. Analecta Liturgica 17) Roma 1993, 295–318· Taft, *Precommunion Rites* 93–95.

(3) Ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ συγχωρήσεως πάντων τῶν πλημμελημάτων ἡμῶν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν».

(α) Στὴ Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἔχουμε τίς αἰτήσεις (2) καὶ (3), εἴτε ἡ μία νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη,¹⁰⁹ εἴτε μόνο τὴ (2)¹¹⁰ ἢ τὴν (3).¹¹¹ Ἡ εἰσαγωγικὴ προτροπὴ τῆς αἴτησης (1), «ἐκτενωσ», ἀπαντᾷ πολλὰς φορές καὶ μὲ διαφορετικοὺς τύπους στὴν ἴδια λειτουργία:¹¹² «Ἐπι ἔκτενωσ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»,¹¹³ «Σχολάσωμεν ἔκτενωσ· ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»,¹¹⁴ «Ἐκτενώστερον».¹¹⁵

Ἡ συχνὴ καὶ ποικιλόμορφη σὲ τύπους χρῆση τῆς προτροπῆς «ἐκτενωσ» μαρτυρεῖται ἤδη στὶς διακονικὲς προτροπὲς καὶ αἰτήσεις τῆς λειτουργίας, ἢ ὁποῖα περιγράφεται στὸ Η' βιβλίο τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» (γύρω στὸ 380): «Ἐκτενωσ οἱ πιστοὶ πάντες ὑπὲρ αὐτῶν παρακαλέσωμεν»,¹¹⁶ «Ἐκτενωσ πάντες ὑπὲρ αὐτῶν δεηθῶμεν»,¹¹⁷ «Ὑπὲρ τῶν κατηγουμένων πάντες ἐκτενωσ τὸν Θεὸν παρακαλέσωμεν»,¹¹⁸ «Ἐκτενωσ πάντες ὑπὲρ τῶν ἐν μετανοίᾳ ἀδελφῶν ἡμῶν παρακαλέσωμεν»,¹¹⁹ «δεηθέντες ἐκτενωσ ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους»,¹²⁰ «Ἐπι ἔκτενωσ ὑπὲρ αὐτῶν δεηθῶμεν»,¹²¹ «Ἐπι ἔκτενωσ ὑπὲρ

109. Mercier: 166.21–25· 174.3–5.

110. Mercier: 170.23· 186.15· 228.16. Τὴν αἴτηση (2), βλ. H. Brakmann, «Zum griechischen Synaptê-Fragment aus dem koptischen Bischoi-Kloster», OC 83 (1999) 155 καὶ στὴν ὑποσ. 49 γιὰ περαιτέρω μαρτυρίες· B. Outtier, S. Verhelst, «La keryxie catholique de la liturgie de Jérusalem en géorgien (Sin. 12 et 54)», *Archiv für Liturgiewissenschaft* 42 (2000) 47.

111. Mercier 188.11. Τὴν αἴτηση (3), βλ. B. Outtier, S. Verhelst, «La keryxie catholique de la liturgie de Jérusalem en géorgien (Sin 12 et 54)», *Archiv für Liturgiewissenschaft* 42 (2000) 56–57.

112. Στὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο (Ἁγία Πετρούπολη) *Κρατικὴ Κοινοτικὴ Βιβλιοθήκη* 44 (9ος αἰ.), μάρτυρας τῆς ἱεροσολυμίτικης λειτουργικῆς πράξης, συναντοῦμε αὐτὴ τὴν προτροπὴ μὲ τοὺς ἑξῆς τύπους: «Ἐκτενωσ ἐν εἰρήνῃ τοῦ...», «Σχολάσωμεν ἔκτενωσ...», «Σχολάσωμεν...», βλ. J.–B. Thibaut, *Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'Église grecque. Exposé documentaire des manuscrits de Jérusalem, du Sinaï et de l'Athos conservés à la Bibliothèque Impériale de Saint-Petersbourg*, Saint-Petersbourg 1913, 3*–11*. Βλ. ἐπίσης τὴ συζήτηση γιὰ τὸν ἀγιοπολιτικὸν τρόπο ψαλοῖματος R. F. Taft, «The βηματικὸν in the 6/7th c. *Narration of the Abbots John and Sophronius* (BHGNA 1438w). An Exercise in Comparative Liturgy», *Crossroad of Cultures* 675–692.

113. Mercier 236.21. Βλ. ἐπίσης H. Brakmann, «Zum griechischen Synaptê-Fragment aus dem koptischen Bischoi-Kloster», OC 83 (1999) 157 (h).

114. Mercier 172.25.

115. Αὐτ. 188.14.

116. (ἐπιμέλεια ἐκδοσης) M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, III: *Livres VII–VIII*, (SC 336) Paris 1987, 8.2 (σ. 160.3).

117. Αὐτ. 7.2 (σ. 156.3).

118. Αὐτ. 6.5 (σ. 152.10–11).

119. Αὐτ. 9.2 (σ. 162.2–3).

120. Αὐτ. 10.22 (σ. 172.78).

121. Αὐτ. 8.3 (σ. 160.8–9).

αὐτῶν πάντες εἶπωμεν»,¹²² «Ἐπι ἐκτενέστερον».¹²³

(β) Στὶς διακονικὲς αἰτήσεις διαφόρων ἀκολουθιῶν σὲ σχέσηι μετὰ τὴν μοναστικὴν ζωὴν τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 336* καὶ οἱ ὅποιες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἱεροσολυμίτικη λειτουργικὴ παράδοσι¹²⁴ συναντοῦμε: δύο φορὲς τὴν (1) ὑπὸ τὸν τύπον «Ἐπι ἐκτενῶς τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»,¹²⁵ καὶ τρεῖς φορὲς τὴν (2) καὶ (3) κάτω ἀπὸ τὴν αἴτησι «Ἐπὲρ σωτηρίας, ἀντιλήψεως καὶ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν ...».¹²⁶

(γ) Στὸ «Τυπικὸ τῆς Ἀναστάσεως», κείμενο τὸ ὁποῖο ἀπηχεῖ τὴν λειτουργικὴν πράξιν τοῦ 10ου αἰῶνα στὰ Ἱεροσόλυμα,¹²⁷ μαρτυρεῖται ἡ πρόσκλησις (1) ὑπὸ τὸν τύπον: «Εἶπωμεν πάντες ἐκτενῶς»¹²⁸ δύο φορὲς, καὶ ἀπὸ μίαν φορά «ἐκτενῶς δεηθῶμεν»¹²⁹ καὶ «Σχολάσωμεν ἐκτενῶς».¹³⁰

(δ) Τὸ ἑλληνικὸ λειτουργικὸ χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης Ἰ. Μ. Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὁρους *Σινᾶ 1040*, *διακονικὸν* (ἔτους 1156–1169)¹³¹ ἱεροσο-

122. Αὐτ. 9.6 (σ. 164.28–29).

123. Αὐτ. 6.7 (σ. 154.30).

124. B336, 244–256. Πρὸβλ. τὴν σχετικὴν συζήτησι S. Parenti, “Mesedi–Μεσφῶδιον”, *Crossroad of Cultures* 543–555.

125. B336: 251.2, 253.2.

126. B336: 244.6, 249.5, 253.4. Νὰ σημειώσωμε τὴν αἴτησι B336, 244.8: «Ἐπὲρ τοῦ εἰσακουσθῆναι καὶ εὐπρόσδεκτον γενέσθαι τὴν δέησιν ἡμῶν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, καὶ τοῦ καταπεμφθῆναι πλοῦσι τὰ ἐλεῆ καὶ τοὺς οἰκτιροῦς αὐτοῦ ἐπὶ πάντας ἡμᾶς, καὶ τοῦ καταξιώθῆναι ἡμᾶς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν», τὴν ὁποῖα συναντοῦμε στὴν θεῖαν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου (βλ. Mercier 188.16–18) καὶ στὰ «Διακονικὰ τῆς προηγουμένης λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου» στὸ *Σινᾶ 1040* (βλ. Dmitrievskij 131). Ἡ ἴδια αἴτησι ἀπαντᾶ στὸ *Barb. gr. 336* στὰ «Διακονικὰ τοῦ νιπτῆρος» (B336, 22.6). Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ἦταν ἐναντίον τῆς ὑπαρξῆς δύο σχημάτων, μικρὸ καὶ μέγαλο, ὅπως αὐτὴ παραδίδεται στὸ *Barb. gr. 336*. Ἡ *στουδίτικη γραμμὴ*, ἡ ὁποῖα θέλει ἓνα καὶ μοναδικὸ σχῆμα γιὰ τοὺς μοναχοὺς, μαρτυρεῖται στὰ *εὐχολόγια Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I*, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ *σλαβικὸ εὐχολόγιον* τοῦ *Σινᾶ*, βλ. Arranz 51.

127. Α. Παπαδοπούλου–Κεραμιέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Β'*, Ἀγία Πετρούπολη 1894 (ἀνατύπωσι Bruxelles 1963), 104.3–5. Πὰ τὴν ὅλην συζήτησι γύρω ἀπὸ τὸ χρονικὸ πλαίσιον στὸ ὁποῖο ἀνάγεται ἡ λειτουργικὴ μαρτυρία τοῦ «Τυπικοῦ τῆς Ἀναστάσεως» (Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη Ἱεροσολύμων, *Τιμίου Σταυροῦ 43*, ἔτους 1122), βλ. A. Baumstark, “Die Heiligtümer des byzantinischen Jerusalem nach einer übersehen Urkunde”, OC 5 (1905) 227–289· τοῦ ἴδιου, “Denkmäler der Entstehungsgeschichte des byzantinischen Ritus”, OC 2 (1927) 1–32· G. Bertonière, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, (OCA 193) Roma 1972, 12–18· Janeras, *Vendredi–Saint* 40.

128. Α. Παπαδοπούλου–Κεραμιέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Β'*, Ἀγία Πετρούπολη 1894 (ἀνατύπωσι Bruxelles 1963), 19.32 καὶ 26.18.

129. Αὐτ. 112.13–14.

130. Αὐτ. 101.27.

131. Dmitrievskij 127.

λυμίτικης προέλευσης, ὅπως βεβαιώνουν οἱ ἴδιες οἱ αἰτήσεις του,¹³² στὰ «Διακονικὰ τῆς προηγουμένης λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου»¹³³ ἔχουμε: δύο φορὲς ἀπὸ τὴν αἴτησι (1) τὸ «ἐκτενῶς ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»¹³⁴ καὶ τρεῖς φορὲς τὶς αἰτήσεις (2)¹³⁵ καὶ (3).¹³⁶

9. Ἡ Δ' εὐχὴ (5.12) δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Α' εὐχὴ, ἡ ὁποῖα διαβάζεται μπροστὰ στὴν καθιερωμένη πλέον ἁγία τράπεζα, τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ.¹³⁷ Τὸ κείμενο τῶν δύο εὐχῶν εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιον, χωρὶς τὴν ὁποιαδήποτε τροποποίησι στὸ κείμενο τῆς εὐχῆς B5.12, ἔτσι ὥστε οἱ αἰτήσεις τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐγκαινίων ναοῦ καὶ καθιέρωσις ἁγίας τράπεζας ἐπαναλαμβάνονται αὐτοῦσι καὶ στὴν περίπτωσι καθαιγιασμοῦ ἀντιμηνσίων: «τὸν πρὸς σὴν ὑμνωδίαν οἰκοδομηθέντα τοῦτον ναὸν τῆς θείας σου πλήρωσον δόξης, καὶ τὸ ἐν αὐτῷ παγὲν θυσιαστήριον ἅγιον ἁγίων ἀνάδειξον, ὥστε ἡμᾶς παρεστῶτας αὐτῷ».¹³⁸

10. Ἡ Ε' εὐχὴ (5.13) ἐπέχει θέσι καὶ ρόλον εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς τὸ ὅτι στὴν εἰσαγωγή τῆς εὐχῆς γίνεται λόγος στὸν καθαιγιασμὸ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ ἀντιμηνσίων («ἁγίαν ταύτην καὶ σωτήριο ἡμέραν τῆς οἰκονομίας τῶν ἁγίων σου θυσιαστηρίων»), ἐνῶ στὴ συνέχεια ἀναφέρεται ἡ εὐχὴ στὰ ἀντιμηνσία σὲ ἐνικὸ ἀριθμὸ («πάντας ἁγίασον εἰς τὸ γενέσθαι τοῖς προσιοῦσί σοι τοῦτο τὸ τελειωθὲν θυσιαστήριον λυτήριο παντὸς νοσήματος»).

11. Τόσο τὸ ἀποστολικὸ (Ἐβρ 13,10–16 – B5.14), ὅσο καὶ τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα (Μτ 5,22–24 – B5.15) δὲν ταυτίζονται μετὰ τὰ ἀντίστοιχα ἀναγνώ-

132. Αὐτ. 131: «Ἐπὲρ τῶν ἐλθόντων καὶ ἐρχομένων τοῦ προσκυνῆσαι ἐν τοῖς ἁγίοις Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν τόποις τούτοις τῶν Ἱεροσολύμων» καὶ «Ἐπὲρ τῶν τὰς ἁγίας νηστείας, τὰς δεήσεις διατελούντων, καὶ ἐλθόντων τοῦ προσκυνῆσαι ἐν τῷ ζωηφόρῳ τάφῳ τούτῳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Πὰ τὴν ἱεροσολυμιτικὴν προέλευσι τοῦ διακονικοῦ *Σινᾶ 1040*, βλ. τὴν σχετικὴν συζήτησι Dmitrievskij 127–128· S. Verhelst, “Les Présanctifiés de saint Jacques”, OCP 61 (1995) 381–405· Taft, *Precommunion Rites* 253, 262 ὑποσ. 5.

133. Dmitrievskij 128–133.

134. Αὐτ. 128 καὶ 129.

135. Αὐτ. 129 (δύο φορὲς), 130.

136. Αὐτ. 129 (δύο φορὲς), 131.

137. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336, 152.10)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 237–238)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 147–148· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 57–58 (B72.24)]· *Διονυσίου 489* (φφ. 42–43β)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 12–13)· *Brera AD XI 47*, φφ. 67β–69. Βλ. ἐπίσης Γ. Ν. Φύλιας, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὰ χειρόγραφα εὐχολόγια Η'–ΙΔ' αἰῶνων*, Ἀθήνα 1997, 340.

138. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336, 152.10)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 238.32–36)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 147.20–23· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 58 (B72.24)]· *Διονυσίου 489* (φ. 43)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 13)· *Brera AD XI 47*, φ. 68β.

ματα τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ (Ἐβρ 3,1-4 καὶ Μτ 16,13-18).¹³⁹

12. Ἡ ὅλη ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων κλείνει μὲ τὴν ἐκτενῆ¹⁴⁰ καὶ ἀπόλυση (5.16) χωρὶς στὴ συνέχεια νὰ προβλέπεται ἡ τέλεση τῆς θείας λειτουργίας.

Ἡ Ὁ J. Goar χρησιμοποιοῖ τὸ «Ἀλλατιανὸ εὐχολόγιο» («Euchologio Allatiano MS.»),¹⁴¹ σημερινὸ *Barb. gr. 390*, ὡς τρίτη βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ εὐχολογίου του («tertium Allatii est»)¹⁴² εὐχολόγιο στὸ ὁποῖο ἐκδίδει πρῶτος τὴν ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων B5.¹⁴³ Τὴν ἐκδοση τῆς ἀκολουθίας ἀπὸ τὸν J. Goar χρησιμοποιοῖ καὶ ὁ P. de Meester γιὰ τὰ σχετικὰ σχόλια του γύρω ἀπ' αὐτὴ τὴ λειτουργικὴ τάξη,¹⁴⁴ καθὼς ἐπίσης καὶ πολλοὶ ἄλλοι μελετητὲς σὲ σχετικὲς ἀναφορὲς τους.¹⁴⁵

Γ. Η «ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΠΕΡΙ ΑΝΤΙΜΗΝΣΙΩΝ» ΣΤΑ ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ

«Τάξις γινομένη περὶ ἀντιμηνσίων» μαρτυρεῖται σὲ ἀκόμη τρία κυπριακὰ χειρόγραφα εὐχολόγια τοῦ 16ου αἰώνα:

1. Ἡ ἴδια τάξη τοῦ *Barb. gr. 390* (B5) ἀπαντᾷ στὰ εὐχολόγια (Ἅγιος Ὅρος) Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. Διονυσίου 489, μὲ προορισμὸ χρήσης του τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Ἀρσινόης/Πάφος (φφ. 93-98β)¹⁴⁶ καὶ (Λάρνακα) Βι-

139. Τρεμπέλα Β' 149· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 62-63 (B72.35-36) καὶ 77 γιὰ τὰ σχετικὰ σχόλια]· Διονυσίου 489 (φφ. 35β-36)· *Κιτίον 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 27-28)· *Brera AD XI 47*, φφ. 76β-77 (μὲ τὴ διαφορά ὅτι τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα τὸ ὁποῖο προβλέπεται εἶναι τὸ Ἰω 10,22-28α). Τὰ ἴδια ἀναγνώσματα τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ ἔχουμε καὶ στὴν περὶ πτωσὴ ἀνάμνησης ἐγκαινίων, βλ. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle. Introduction, texte critique, traduction et notes, I: Le cycle des douze mois*, (OCA 165) Roma 1962, 138, 146, 334, 354 καὶ II: *Le cycle des fêtes mobiles*, (OCA 166) Roma 1963, 186.

140. Προβλ. τὴν χρῆση τῆς ἐκτενῆς μετὰ τὸ εὐαγγέλιο, Mateos, *Célébration* 148-156· Taft, *Great Entrance* 321-322· τοῦ ἴδιου, *Beyond* 209-210· καὶ στὴν κατακλειδα τοῦ ὄρθρου, J. Mateos, "Quelques problèmes de l'orthros byzantin", *Proche-Orient Chrétien* 11 (1961) 18-19 (ἀνάτυπο).

141. Ἡ Ὁ J. Goar χρησιμοποιοῖ τὸν τίτλο αὐτὸ διότι ὁ κώδικας, τὸν ὁποῖο μελετᾷ, βρίσκεται στὴν προσωπικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου. Πᾶ τὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου καὶ τὴ σχέση τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου μὲ τὸν ἐκδότῃ λειτουργικῶν κειμένων J. Goar, βλ. Ioannides, "Bulla Cypria" 344-345· τοῦ ἴδιου, *Estratto* 42-44, 85-86.

142. Goar iv (*Prooemium*).

143. Αὐτ. 518-521.

144. Meester, *Rituale* 239.

145. Βλ. γιὰ παράδειγμα S. Pétridès, "Antimension", *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* 1.2, 2326· Raes, "Antimension" 62 ὑποσ. 22· Izzo, *Antimension* 64 καὶ ὑποσ. 35.

146. Πᾶ τὸ χειρόγραφο αὐτό, βλ. Ioannides, "Bulla Cypria" 349-372 (σχετικὴ βιβλιογραφία στὴν σ. 349 ὑποσ. 72)· τοῦ ἴδιου, *Estratto* 23, 80-83 (σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 23 ὑποσ. 9)· τοῦ ἴδιου, "Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα"· τοῦ ἴδιου, "Προχειρίσις".

βιβλιοθήκη Ἱ. Μητροπόλης *Κιτίον 18*, μὲ προορισμὸ χρήσης του τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Καρπασίας/Ἀμιμόχωστος (φφ. 43-50β).¹⁴⁷ Παρὰ τὶς ἐλάχιστες διαφορὲς οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τὴν προσθήκη ἢ ἀφαίρεση κάποιας λέξης ἢ τὸ ὅτι κάποιες αἰτήσεις τῆς ἀντίστοιχης μεγάλης συναπτῆς στὸ Διονυσίου 489 (φ. 93α-β) παρουσιάζονται μὲ διαφορετικὴ σειρά σὲ σύγκριση μὲ τὸ B5.3, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε καὶ τὰ τρία κείμενα ὡς ἀκριβῶς τὰ ἴδια.

2. Τὸ τρίτο κυπριακὸ εὐχολόγιο (Μιλάνο) Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη *Brera AD XI 47* (ἔτος 1573), τὸ ὁποῖο γράφηκε ἀπὸ τὸν πρωτοπαπᾶ τῆς ἐπαρχίας Ἀμιμόχωστου Λαυρέντιο Δαλέφαντο,¹⁴⁸ περιλαμβάνει στὰ φφ. 79-82β τὴν τάξη «περὶ τῆς καθιερώσεως ἀντιμηνσίων» (φ. 79). Προηγοῦνται τῆς ἀκολουθίας οἱ σχετικὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν ἀντιμηνσίων (φ. 79), ἡ ἀναφορά, δηλαδή, στὸ κόψιμο, ράψιμο, πλύσιμο τῶν ἀντιμηνσίων, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ σχετικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται σ' αὐτά.¹⁴⁹ Ἀκολουθεῖ ἡ καθαυτὴ τάξη καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων, ἡ ὁποία περιλαμβάνει:¹⁵⁰

1) Ἡναρξῆ (φφ. 79β-80): εὐλογητός, «εἰσαγωγικὲς προσευχὲς» («τρισα-

147. Ὅλες οἱ ἀναφορὲς σ' αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἀκολουθοῦν τὴν ἐκδοση τοῦ Χ. Ι. Παπαϊωάννου, βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 28-32. Πᾶ τὸ χειρόγραφο *Κιτίον 18*, βλ. Ἀ. Τσελίκας, *Μικροφωτογραφηθεὶς χειρογράφων καὶ ἀρχεῖων*, Γ': 1981-1983, (Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο) Ἀθήνα 1985, 52 (κάτω ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀρίθμηση τοῦ κώδικα 33)· Σ. Γ. Μιχαηλίδη, *Ἱστορία τῆς κατὰ Κίτιον Ἐκκλησίας*, Λάρνακα 1992, 633 (κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀρίθμηση τοῦ κώδικα 18)· Μενεβίσογλου, *Μελετήματα* 230, 243· Ioannides, *Estratto* 23, 79-80, 82-83, 85 (σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 23 ὑποσ. 10)· τοῦ ἴδιου, "Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα"· τοῦ ἴδιου, "Προχειρίσις".

148. Πᾶ τὸ χειρόγραφο αὐτό, βλ. E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane* 1.1, Milano 1893, 2-5· Σ. Λάμπρου, "Ἐνθυμῖσεων ἡτοι χρόνικῶν σημειωμάτων συλλογῆ πρώτη", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910) 178 (ὑποσ. 210-211)· τοῦ ἴδιου, "Σύμμικτα", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 18 (1924) 306· Σ. Α. Εὐστρατιάδου, "Τάξις γινομένη ἐπὶ χειροτονία ἐπισκόπων ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ", *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1 (1917) 483-490· J. Darrouzès, "Autres manuscrits originaux de Chypre", *Revue des études byzantines* 15 (1957) 150-151· τοῦ ἴδιου, *Ὁφφίκια* 227-228· τοῦ ἴδιου "Textes synodaux chypriotes", *Revue des études byzantines* 37 (1979) 15· C. N. Constantinides, "The Protopapas Laurentios Dalephantos, A Scribe in 16th Century Famagusta (With 2 Plates)", *Δωδώνη* 17, I (1988) 169-177· C. N. Constantinides, R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, (Dumbarton Oaks Studies 30/ Texts and Studies of the History of Cyprus 18) Washington D.C./Nicosia 1993, 18· Ioannides, *Estratto* 23, 81-83, 85 (σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 23 ὑποσ. 11)· τοῦ ἴδιου, "Προχειρίσις".

149. Οἱ ὁδηγίες αὐτὲς κατὰ κανόνα ἀναγράφονται στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ, βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια *Coislín 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 245). Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος-Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 151-152· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 63 (B72.38)· *Κιτίον 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 18-19).

150. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀκολουθία αὐτὴ εἶναι μέρος τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ ἀκολουθώντας ἔτσι τὴν τάξη, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, βλ. στὴ συνέχεια τὸ σχετικὸ σχόλιο ἀναφορικὰ μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης.

γιο, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν»¹⁵¹ ἐνῶ γίνεται θυμίαση λέγονται τὸ τροπάριο «Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος ...»¹⁵² καὶ τὸ κοντάκιο «Ἐγκαινισμὸν ἐν ταῖς καρδίαις ...».¹⁵³

2) Ὁ ἀρχιερέας ἀναγινώσκει τὴν Α' εὐχή «Κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὁ τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν ἀρδῆτῳ σοφίᾳ θεμελιώσας ...» (φφ. 80–81).¹⁵⁴

3) Χρῆσι με ἅγιο μύρο τῶν ἀντιμηνσίων σταυροειδῶς στὶς τέσσερις γωνιές καὶ στὸ μέσο ψάλλοντας ὁλόκληρο τὸν 132ο ψαλμὸ «Ἴδου δὴ τί καλὸν ἢ τί τερπνόν ...» (φ. 81α–β).¹⁵⁵

4) Θυμᾶ ὁ ἀρχιερέας λέγοντας ὁλόκληρο τὸν 25ο ψαλμὸ «Κρῖνόν μοι, Κύριε, ὅτι ἐγὼ ἐν ἀκακίᾳ μου ἐπορεύθην ...» (φ. 81β).¹⁵⁶

151. Πὰ τὴν ομάδα τῶν «εἰσαγωγικῶν προσευχῶν», βλ. J. Mateos, “Prières initiales fixes des offices syrien, maronite et byzantin”, *L'Orient Syrien* 11 (1966) 489–498.

152. H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae* V, (ST 215) Città del Vaticano 1966, 217. Τὰ δύο τροπάρια προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἐσπερινοῦ καὶ ὄρθρου ἐγκαινίων ναοῦ. Τόσο τὰ ἀρχαιότερα εὐχολόγια, ὅσο καὶ ἡ πλειονότητα τῶν νεωτέρων δὲν παραδίδουν μία τέτοια ἀκολουθία. Σὲ κάποια ἀπὸ τὰ εὐχολόγια στὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ ἡ ἀκολουθία ἐσπερινοῦ καὶ ὄρθρου ἐγκαινίων ναοῦ σημειώνεται ὅτι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἀνάμνησης ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Χριστοῦ Ἀναστάσεως (13 Σεπτεμβρίου)· τὰ ἴδια τὰ τροπάρια τῆς ἀκολουθίας παραπέμπουν στὸν «ἐγκαινισμὸν ... τοῦ πανιέρου ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως», γιὰ τὴν ὅλη συζήτηση, βλ. Τρεμπέλα Β' 106–108 (ε Ξ)· Α. Κ. Fyrrillas, “Le rite byzantin de la consécration et dédicace d'une église”, *La Maison-Dieu* 70 (1962) 133. Στὸ εὐχολόγιο *Barb. gr. 390* μετὰ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ ἔχουμε στὰ φφ. 221–222 τρία «Στιχηρὰ ἰδιόμελα τῶν Ἐγκαινίων». Ὁλόκληρη ἡ ἀκολουθία ἐσπερινοῦ καὶ ὄρθρου ἐγκαινίων ναοῦ μαρτυρεῖται στὰ κυπριακὰ εὐχολόγια: *Διονυσίου 489* (φφ. 23β–35), *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 19–27) καὶ *Brera AD XI 47*, φφ. 45–57. Τὸ τροπάριο «Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος...» ψάλλεται στὴν τάξη ἐγκαινίων ναοῦ κατὰ τὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχιερέα μετὰ τὰ ἅγια λείψανα στὸ ναὸ ὁ ὁποῖος ἐγκαινιάζεται, βλ. *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 61 (B72.33) καὶ 74–77 (λειτουργικὰ σχόλια)]· *Διονυσίου 489* (φφ. 46β–47), *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 16), *Brera AD XI 47* (φ. 74β) καὶ Τρεμπέλα Β' 136 (X). Τὸ τροπάριο «Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος...» ἐπέχει θέση ἀπολυτικίου στὴν ἀκολουθία ἐσπερινοῦ καὶ ὄρθρου ἐγκαινίων ναοῦ, βλ. *Διονυσίου 489* (φ. 28α–β), *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 22), *Brera AD XI 47* (φ. 49β) καὶ Τρεμπέλα Β' 114.

153. H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae* I, (ST 211) Città del Vaticano 1960, 346. Στὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου τὸ κοντάκιο «Ἐγκαινισμὸν ἐν ταῖς καρδίαις...» ἀπαντᾷ στὸ *Διονυσίου 489* (φφ. 31β–32), *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 25), *Brera AD XI 47* (φ. 53) καὶ Τρεμπέλα Β' 120 (N).

154. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ καὶ εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τὴν B5.12, βλ. τὸ σχετικὸ σχόλιο γιὰ τὴν εὐχὴ B5.12.

155. Στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ ὁ 132ος ψαλμὸς λέγεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρῆσις τῆς ἁγίας τράπεζας μετὰ ἅγιο μύρο, βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336, 152.4)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 236)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 144· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 55 (B72.18)]· *Διονυσίου 489* (φ. 41β)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 11)· *Brera AD XI 47*, φ. 66β.

156. Στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ ὁ 25ος ψαλμὸς λέγεται καθόσον χρόνον ὁ ἀρχιερέας θυμᾷ τὴν ἁγία τράπεζα καὶ τὸ ναὸ, βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336,

5) Β' εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας «Εὐχαριστοῦμέν σοι Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὅτι ἦν ἐξέχεας χάριν ἐπὶ τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους ...» (φφ. 81β–82).¹⁵⁷

6) Γ' εὐχὴ «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καὶ ταύτην τὴν δόξαν τοῖς ὑπὲρ σοῦ ἀθλήσασιν ἁγίοις μάρτυσι[ν] δωρησάμενος ...» (φφ. 82α–β).¹⁵⁸

7) Ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς εὐχῆς ξεκινᾷ ἡ θεία λειτουργία καὶ ἀπόλυση (φ. 82β).

3. Στὴν κυπριακὴ τάξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁφφικίων,¹⁵⁹ σύμφωνα μετὰ τὴν διάταξη τῶν κυπριακῶν χειρογράφων (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας) *Paris gr. 1391*¹⁶⁰ (φφ. 211–213) καὶ *Brera AD XI 47* (φφ. 37β–40β), ὁ «ἀρχων τῶν ἐκκλησιῶν» ἔχει ὡς ἓνα τῶν καθηκόντων του «νά γράφῃ τὰ ἀντιμήσια»¹⁶¹, ἐνῶ στὴν ἀντίστοιχη διάταξη τοῦ *Barb. gr. 390* (φφ. 115β–121) ὁ «ἔξαρχος» εἶναι ἐκεῖνος ποὺ διεκπεραιώνει τὴν ἐργασία αὐτὴ («ὁ ἔξαρχος ... γράφει δὲ καὶ τὰ ἀντιμήσια» φ. 120). Ἡ κυπριακὴ τάξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁφφικίων θέλει εἴτε τὸν ἀρχοντα τῶν ἐκκλησιῶν εἴτε τὸν ἔξαρχο ὡς τὸ ἀρμόδιο πρόσωπο γιὰ νὰ ἀναγράφῃ στὰ ἀντιμήσια τὴ σχετικὴ ἐπιγραφή καθαγιασμοῦ τους στὴν ὁποία ἀναφέρονται ἀρκετὰ εὐχολόγια στὸ τέλος τῆς ἀκο-

152.6)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 236)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 146· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 56–57 (B72.22–23)]· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 12)· *Brera AD XI 47*, φ. 67.

157. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ναοῦ, βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336, 153.1–4)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 238–239)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 148· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 58 (B72.25)]· *Διονυσίου 489* (φφ. 43β–44)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 13)· *Brera AD XI 47*, φ. 69α–β. Βλ. ἐπίσης τὸ λειτουργικὸ σχόλιο γιὰ τὴν εὐχὴ B5.7.

158. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ προβλέπεται ἀμέσως μετὰ τὴν κατάθεση ἁγίων λειψάνων στὴν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ναοῦ, βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336, 156.4)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 244–245)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 136–137, 150· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 62 (B72.34)]· *Διονυσίου 489* (φφ. 47β–48)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 17)· *Brera AD XI 47*, φ. 75α–β.

159. Πὰ τὴν κυπριακὴ οἰκογένεια χειρογράφων τῆς τάξης ἐκκλησιαστικῶν ὁφφικίων, βλ. Darrouzès, *Ὁφφίδια* 225–242, 556–563.

160. Τὸ χειρόγραφο *Paris gr. 1391* γράφηκε στὴν Κύπρο γύρω στὸ 1300, γιὰ μιὰ ὁλοκληρωμένη συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. C. N. Constantinides, R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, (Dumbarton Oaks Studies 30/Texts and Studies of the History of Cyprus 18) Washington D.C./Nicosia 1993, 127–132· G. Grivaud, «Ὁ πνευματικὸς βίος καὶ ἡ γραμματολογία κατὰ τὴν περίοδο τῆς φραγκοκρατίας», (ἐπιμέλεια Θ. Παπαδοπούλου) *Ἱστορία τῆς Κύπρου ἐκδιδομένη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Θεοδότρου Παπαδοπούλου, τόμος Ε': Μεσαιωνικὸν Βασίλειον – Ἐνετοκρατία, Μέρος Β': Πνευματικὸς βίος – Παιδεία – Γραμματολογία – Βυζαντινὴ τέχνη – Γοτθικὴ τέχνη – Νομοματοκοπία – Βιβλιογραφία*, Λευκωσία 1996, 1010–1013. Βλ. ἐπίσης Ioannides, “Bulla Cypria” 348.

161. *Paris gr. 1391*, φ. 212β (τὴν ἔκδοση βλ. Darrouzès, *Ὁφφίδια* 559.19) καὶ *Brera AD XI 47*, φ. 39β.

λουθίας ἐγκαινίων ναοῦ «Θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου ...».¹⁶²

Δ. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΚΑΘΑΓΙΑΣΜΟΥ ΑΝΤΙΜΗΝΣΙΩΝ

1. Ἡ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων σὲ εὐχολόγια τῆς ὁρθόδοξης Μέσης Ἀνατολῆς.

Στὰ λειτουργικά σχόλια τῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων τοῦ κυπριακοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 390* (B5) ἔχουμε ἐντοπίσει ἀρκετὰ λειτουργικά στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὡς τόπο προέλευσής τους φαίνεται νὰ ἔχουν τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῶν Ἱεροσολύμων, Ἀλεξάνδρειας καὶ Σινᾶ. Στὴ συνέχεια θὰ παρουσιάσουμε τὴν ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων, ὅπως αὐτὴ ἀπαντᾷ σὲ πέντε ἑλληνικὰ χειρόγραφα εὐχολόγια, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς ὁρθόδοξης Μέσης Ἀνατολῆς: PBA 46 (14ος αἰ.),¹⁶³ PBA 392 (ἔτος 1407),¹⁶⁴ *Σινᾶ 1006* (15ος αἰ.),¹⁶⁵ *Σινᾶ 974* (ἔτος 1510)¹⁶⁶ καὶ *Σινᾶ 993* (16ος αἰ.).¹⁶⁷ Τὶς μαρτυρίες αὐτὲς μποροῦμε νὰ τις κατατάξουμε σὲ τρεῖς κατηγορίες, ἢ λειτουργικὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ὁποίων μὲ τὴν ἀντίστοιχη τάξη τοῦ *Barb. gr. 390* (B5) μᾶς ἐπιτρέπει τις πρὸ κάτω συνοπτικὲς παρατηρήσεις:¹⁶⁸

162. Βλ. γὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. 1* (Arranz 245)· Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος-Ἀθήνα, Τρεμπέλα Β' 151-152· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 63 (B72.38)]· *Κιτίον 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 18-19). Σὲ διάφορες οἰκογένειες ἐκκλησιαστικῶν ὁφθαλμῶν ἔχουμε τὸ ὁφθαλμῶν «ἄρχων τοῦ ἀντιμηνσίου», βλ. Dairouzès, *Ὁφθαλμία* 200, 206, 277 καὶ *passim* (Index analytique: «ἄρχων τοῦ ἀντιμηνσίου» σ. 591). Πὰ τὴν ἐπιγραφή τῶν ἀντιμηνσίων, βλ. S. Péridès, "L'antimension", *Échos d'Orient* 3 (1899-1900) 200· M. I. Γεδεών, «Τύπος ἱερῶν ἀντιμηνσίων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 37 (1917) 96-97· Izzo, *Antimension* 42-46. Στὴν ἐπιγραφή αὐτῆ τῶν ἀντιμηνσίων ἀναφέρονται καὶ διάφορα κυπριακὰ χειρόγραφα νομοκανονικοῦ περιεχομένου, βλ. γὰ παράδειγμα Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. Ἀγίου Νεοφύτου 7 (ἔτος 1680), φφ. 219β-220· Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. Σταυροβουνίου 2 (17ος αἰ.), φ. 114β· (Λύμια) Βιβλιοθήκη Ἱ. Ν. Ἀγίου Γεωργίου (17ος αἰ.), φ. 109β.

163. Dmitrievskij 348.

164. Αὐτ. 378.

165. Αὐτ. 616.

166. Αὐτ. 702-703.

167. Αὐτ. 898-901.

168. Παρόλο πὺν θεωροῦμε σημαντικὴ καὶ ἀναγκαῖα τὴ λεπτομερῆ μελέτη καὶ παρουσίαση αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν, θὰ ἀρκεστοῦμε στὰ πλαίσια ἐνὸς ἄρθρου στὴν καταγραφή τῶν βασικῶν ἐκείνων συμπερασμάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ βασιστοῦμε γὰ ἓνα λειτουργικὸ προσανατολισμὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων. Τὰ εὐχολόγια PBA: 46, 392 καὶ *Σινᾶ*: 973, 974, 993, 1006 ἔχουν μελετηθεῖ μέσα ἀπὸ ἀντίστοιχες μικροταινίες, ὅπου ὅμως εἶναι δυνατὸ γίνεσθαι ἀναφορὰ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ λειτουργικὴ περιγραφή τοῦ A. Dmitrievskij, βλ. Dmitrievskij 348, 378, 114-115, 702-703, 898-901 καὶ 616 ἀντίστοιχα.

(Α). Ἡ πρώτη ομάδα, μὲ τὰ χειρόγραφα PBA 46, φφ. 54β-60 καὶ *Σινᾶ 974*, φφ. 182-188β,¹⁶⁹ συμφωνεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὸ κείμενο τοῦ *Barb. gr. 390* (B5). Εἶναι σημαντικό, ὅμως, νὰ σημειώσουμε κάποιες ἐνδεικτικὲς διαφορὲς αὐτῆς τῆς ομάδας σὲ σύγκριση μὲ τὴν τάξη B5:

1. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ B5.3, οἱ αἰτήσεις τῆς συναπτῆς σ' αὐτὰ τὰ χειρόγραφα εἶναι διαφορετικὲς καὶ μεταξὺ ἄλλων γίνεσθαι λόγος:¹⁷⁰

(1) Ὑπὲρ σωτηρίας καὶ ἀντιλήψεως τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν, ὁ δεῖνος, ἀρχιεπισκόπου, τοῦ τιμίου πρεσβυτερίου ...

(2) Ὑπὲρ τῶν παρόντων καὶ συνευχομένων ἡμῶν ἐν ταύτῃ τῇ ἁγίᾳ ὥρᾳ καὶ ἐν παντὶ καιρῷ πατέρων τε καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν, σπουδῆς, καμιάτου καὶ λυτρώσεως τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν ἐν ταύτης πάσης πόλεως καὶ χώρας ...

(3) Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸ θυσιαστήριον τοῦτο καὶ ἔλθῃ ἐπ' αὐτῷ ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκτενῶς δεηθῶμεν.

(4) Ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ συγχωρήσεως πάντων τῶν πλημμελημάτων ἡμῶν καὶ τοῦ ἑυσθῆναι καὶ σωθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ...

Οἱ αἰτήσεις αὐτὲς μαρτυροῦνται στὴν ἱεροσολυμίτικη λειτουργικὴ πράξη: γὰ τὴν (1) καὶ (4) ἤδη ἔγινε λόγος στὸ λειτουργικὸ σχόλιο τοῦ B5.10, ἢ (2) ἀπαντᾷ στὴ Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου,¹⁷¹ ἐνῶ ἢ (3) ἀναφέρεται στὸ σκοπὸ τῆς παρούσας ἀκολουθίας.

2. Ἡ Α' εὐχή (πρβλ. B5.4) φέρει τὸν τίτλο «Εὐχὴ εἰς τὸ ἁγιάσαι θυσιαστήριον».¹⁷²

3. Διπλὴ χρῆσις τῶν ἀντιμηνσίων μὲ ἅγιο μύρο «Εἶτα ὁ ἀρχιερεὺς χρεῖται τὰ θυσιαστήρια τῷ ἁγίῳ μύρῳ σταυροειδῶς ...»¹⁷³ (πρβλ. B5.6): κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς πρώτης χρῆσις ψάλλει τὸ Ἀλληλοῦια τρεῖς φορὲς μαζί μὲ τὸν ψαλμὸ 83: 2 καὶ 4β· ἀκολουθεῖ ἡ δευτέρη χρῆσις συνοδευόμενη μὲ τὸ Ἀλληλοῦια καὶ τὸν ψαλμὸ 25, 5-6. Ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ ἡ χρῆσις μὲ ἅγιο μύρο τῶν ἀντιμηνσίων, ἀναγινώσκειται ὁ 22ος ψαλμὸς.

4. Στὴν ἐκτενῆ (πρβλ. B5.10) ἔρχεται νὰ προστεθεῖ μετὰ «Τῆς πανα-

169. Dmitrievskij 702-703. Ὁ ἴδιος ὁ A. Dmitrievskij σημειώνει ὅτι τὰ δύο εὐχολόγια PBA 46 καὶ *Σινᾶ 974* φέρουν γὰ περίπου πενήντα φύλλα τις ἴδιες ἀκολουθίες καὶ μὲ τὴν ἴδια σειρά ξεκανόντας μὲ τὴν χειροτομία ἐπισκόπου (PBA 46, φ. 15, βλ. Dmitrievskij 348· *Σινᾶ 974*, φ. 142, βλ. Dmitrievskij 692) μέχρι τὴν τάξη καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων (PBA 46, φ. 60, βλ. Dmitrievskij 348· *Σινᾶ 974*, φ. 188β, βλ. Dmitrievskij 703).

170. PBA 46, φφ. 54β-55· *Σινᾶ 974*, φ. 182α-β (βλ. Dmitrievskij 702-703).

171. Mercier 188.3-6. Πρβλ. ἐπίσης στὸ *Barb. gr. 336* (B336: 249.9-8, 222.5) καὶ B. Outtier, S. Verhelst, "La kéryxie catholique de la liturgie de Jérusalem en géorgien (*Sin. 12 et 54*)", *Archiv für Liturgiewissenschaft* 42 (2000) 49-50.

172. PBA 46, φ. 55· *Σινᾶ 974*, φ. 182β (βλ. Dmitrievskij 703).

173. PBA 46, φ. 56· *Σινᾶ 974*, φ. 184 (βλ. Dmitrievskij 703).

γίας...» ή αίτηση «Και ὑπὲρ τοῦ ἁγίου τόπου τούτου και ἐν αὐτοῦ τιμίου και ἐνδόξου θυσιαστηρίου τοῦ ἁγιασθέντος και τοῦ καταξιοθῆναι πάντας ἡμᾶς τῆς οὐρανῶν βασιλείας, Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν ἱκετεύσωμεν».¹⁷⁴

5. Ἡ Δ' εὐχή (πρβλ. B5.12) παρουσιάζει ἐκεῖνες τὶς τροποποιήσεις στὸ κείμενό της, ὥστε νὰ προσαρμόζεται στὴν παροῦσα διάταξη καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων: «τοὺς πρὸς σὴν¹⁷⁵ ὑμνωδίαν οἰκοδομηθέντας τούτους ναοὺς τῆς θείας σου πλήρωσον δόξης, και τὰ ἐν αὐτοῖς παγέντα θυσιαστήρια ἅγια ἁγίων ἀνάδειξον, ὥστε ἡμᾶς παρεστῶτας αὐτοῖς».¹⁷⁶

6. Ὁ στίχος τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος (πρβλ. B5.14) εἶναι ὁ ψαλμὸς 117,21,¹⁷⁷ ἐνῶ τὴν ἀκολουθία κατακλείει τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα (πρβλ. B5.15) χωρὶς περαιτέρω ἄλλες ὁδηγίες (πρβλ. B5.16).¹⁷⁸

(B). Τὴ δευτέρα ομάδα συγκροτοῦν τὰ χειρόγραφα: PBA 392, φφ. 80–81β¹⁷⁹ και *Σινᾶ 1006*, φφ. 30–31β.¹⁸⁰ Σ' αὐτὰ τὰ εὐχολόγια ἢ ἀκολουθία ὀλοκληρῶνται ἀμέσως μετὰ τὴ χρῆση τῶν ἀντιμηνσίων μετὰ τὸ ἅγιο μύρο (πρβλ. B5: 1–6), ἔχοντας ὡς κατακλείδα τὴν ἐπίσημη πανηγυρικὴ διακήρυξη «Ἰδοὺ ἡγίασται και τετελείεται, και γέγονε θυσιαστήριον, ἅγια ἁγίων, ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς και τοῦ Υἱοῦ και τοῦ ἁγίου Πνεύματος»¹⁸¹ (πρβλ. B5.8).

Ἡ «τάξις γινομένη ἐπὶ τῶν ἀντιμηνσίων»¹⁸² τῆς δευτέρας ομάδας χειρογράφων ἀντιστοιχεῖ στὸ B5: 1–6, 8. Εὐλογία θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἢ ὑπόθεση, ὅτι ἢ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων τῆς δευτέρας ομάδας χειρογράφων εἶναι προγενέστερη διάταξη τῆς πρώτης ομάδας συμπεριλαμβανομένης και τῆς τάξης τοῦ *Barb. gr. 390* (B5); Ἐὰν ἢ ἀπάντηση ἐνδεχομένως εἶναι θετικὴ, τότε ἢ τάξη καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων τοῦ *Barb. gr. 390* (B5) εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα συνένωσης δύο διαφορετικῶν ἀκολουθιῶν γιὰ τὴν ἴδια περίπτωση. Στὴν τάξη B5, τὸ τμήμα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἔπεται τῆς πανηγυρικῆς διακήρυξης «Ἰδοὺ ἡγίασται ...» (B5.8), δηλαδὴ B5.9 ἕως B5.16, εἶναι πιθανὴ μεταγενέστερη προσθήκη προερχόμενη ἀπὸ μία ἄλλη παρόμοια ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων μετὰ πρότυπό της τὴν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ναοῦ. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ στὴν τάξη καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων τοῦ *Barb. gr. 390* (B5) τὸ γεγονὸς ὑπαρξῆς δύο ἐκτενῶν

174. PBA 46, φ. 57· *Σινᾶ 974*, φ. 185 (βλ. Dmitrievskij 703).

175. σὴν] τὴν PBA 46, 57β· *Σινᾶ 974*, 186.

176. PBA 46, φφ. 57β–58· *Σινᾶ 974*, φ. 186.

177. PBA 46, φ. 58β· *Σινᾶ 974*, φφ. 186β–187.

178. PBA 46, φφ. 59–60· *Σινᾶ 974*, φφ. 187β–188β (βλ. Dmitrievskij 703).

179. Dmitrievskij 378.

180. Αὐτ. 616.

181. PBA 392, φ. 81β· *Σινᾶ 1006*, φ. 31β (βλ. Dmitrievskij 616).

182. PBA 392, φ. 80 (βλ. Dmitrievskij 378)· *Σινᾶ 1006*, φ. 30 (βλ. Dmitrievskij 616).

(B5: 10 και 16), δύο εὐχῶν κεφαλοκλισίας (B5: 7 και 13), καθὼς ἐπίσης και τὸ ὅτι ἢ ἐπίσημη διακήρυξη «Ἰδοὺ ἡγίασται ...» (B5.8) δὲν ὀλοκληρῶνει τὴν ἀκολουθία, ὅπως συμβαίνει σ' ἄλλες περιπτώσεις χρῆσης της.

(Γ). Ἡ τρίτη ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ εὐχολόγιο *Σινᾶ 993*, φφ. 57–73β,¹⁸³ στὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ μία μακροσκελὴς «Ἀκολουθία εἰς τὸ καθιερῶσαι ἀντιμηνσίων μετὰ ἁγίων λειψάνων εἰς τὸ ἱεροουργεῖν ὁ ἱερεὺς εἰς ἐκκλησίας χαλασμένους και ἁγίας τραπέζας λείψανα μὴ ἐχούσας και ἐν παντὶ τόπῳ¹⁸⁴» (φ. 57),¹⁸⁵ καρπὸς τῆς συνένωσης δύο διατάξεων, αὐτῆς τῶν ἐγκαινίων ναοῦ και ἐκείνης τοῦ καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων. Ὡς ἀποτέλεσμα ἔχουμε μία ἀκολουθία μετὰ ἐννέα εὐχῆς, δύο μεγάλες συναπτές, μία ἐκτενὴ, ἀνάγνωση τριῶν ψαλμῶν (22, 92 και 117), ἐκτενὴ ἀναφορὰ και ὁδηγίες στὴν προετοιμασία και κατάθεση ἁγίων λειψάνων στὰ ἀντιμηνσίων κ.λπ. Στὴν ἀκολουθία αὐτὴ ἐντοπίζουμε μεγάλο μέρος τῆς τάξης τοῦ *Barb. gr. 390* (B5), σύμφωνα μετὰ τὶς ἰδιαιτερότητες τῆς πρώτης ομάδας (A) χειρογράφων, μετὰ μόνη οὐσιαστικὴ διαφορὰ τὴν ἀπουσία τῆς δευτέρας εὐχῆς B5.5.

2. Ἐμμεσες μαρτυρίες τῆς τάξης καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων τοῦ *Barb. gr. 390* (B5)

Τρεῖς ἐνδιαφέρουσες ομάδες χειρογράφων παρουσιάζουν ἔμμεση σχέση μετὰ τὴν τάξη τοῦ *Barb. gr. 390* (B5): (Δ)¹⁸⁶ (Γεωργία) *Τιφλίδα Α 86* (10ος–11ος αἰ.),¹⁸⁷ (Ε) *Σινᾶ 973* (ἔτος 1152/1153) και (Στ) PBA 46 και *Σινᾶ 974*.

183. Ἡ αίτηση «ὑπὲρ τοῦ πατρὸς ἡμῶν πάπα και πατριάρχου», τὴν ὁποία συναντοῦμε τρεῖς φορές (φφ. 58β, 62β, 70· βλ. Dmitrievskij 899, 901), μαρτυρεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ λειτουργικὴ παράδοση τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Μεγάλο μέρος τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς τοῦ εὐχολογίου *Σινᾶ 993* ἀπαντᾷ στὸ εὐχολόγιο PBA 392 (φφ. 107–112) σὲ μία δευτέρα τάξη, τὴν ὁποία παραδίδει γιὰ καθαγιασμὸ ἀντιμηνσίων (φ. 107: «Ἀκολουθία εἰς τὸ καθιερῶσαι ἀντιμηνσίων μετὰ ἁγίων λειψάνων εἰς τὸ ἱεροουργεῖν ὁ ἱερεὺς εἰς ἐκκλησίας χαλασμένους και ἁγίας τραπέζας λείψανα μὴ ἔχοντες»), βλ. Dmitrievskij 379 και 898–900 τὶς σχετικὲς ὑποσημειώσεις. Ἡ τάξη αὐτὴ τοῦ PBA 392 ὀλοκληρῶνεται μετὰ τὴν ἕκτη εὐχή (φ. 111α–β) «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τῶν καλλινίκων σου μαρτύρων...» τῆς ἀντίστοιχης ἀκολουθίας τοῦ *Σινᾶ 993*, φφ. 66β–67 (βλ. Dmitrievskij 900 ὑπόσ. 4 και στὶς ὑποσημειώσεις τῶν σσ. 898–900, ὅπου σημειώνονται ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς παραλλαγές τοῦ κειμένου τοῦ PBA 392). Ἡ τάξη τοῦ PBA 392 περιλαμβάνει πέντε μόνο εὐχῆς, ἀφοῦ ἀπουσιάζει ἢ δευτέρη εὐχή «Ὁ πάσις φύσεως δεσπότης και κτίσεως ἀπάσης δημιουργὸς ...» (βλ. B5.4) τῆς ἀντίστοιχης ἀκολουθίας τοῦ *Σινᾶ 993*, φφ. 61β–62 (βλ. Dmitrievskij 899).

184. τόπον cod.

185. Dmitrievskij 898–901.

186. Συνεχίζουμε ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀρίθμηση ἔτσι ὥστε νὰ διευκολύνουμε τὶς σχετικὲς παραπομπές στὶς διάφορες ομάδες χειρογράφων.

187. F. C. Conybeare, O. Wardrop, "The Georgian Version of the Liturgy of St. James", *Revue de l'Orient Chrétien* 18 (1913) 396–397· Mercier 129· A. Jacob, "Variantes italo-grecques et géorgiennes d'une prière de la liturgie de saint Jacques", *Le Muséon* 78 (1965) 293· P. F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, New York 1990, 10–11, 166–173·

(Δ). Ὁ σημαντικὸς γεωργιανὸς λειτουργικὸς κώδικας (Γεωργία) *Τιφλίδα Α 86* (10ος–11ος αἰ.) παραδίδει ὡς τελευταία ἀκολουθία τὸν «Καθαγιασμό τοῦ *Odici*, τὸ ὁποῖο εἶναι φορητὴ κινητὴ ἁγία τράπεζα» (“Consecration of the *Odici*, which is the portable travelling altar”).¹⁸⁸ Ἡ τάξη καθαγιασμοῦ τοῦ *Odici*, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντιμῆνσιο κατασκευασμένο ἀπὸ ξύλο,¹⁸⁹ περιλαμβάνει:

1. τοποθετεῖται τὸ *Odici* πάνω στὴν ἁγία τράπεζα:
ψαλμὸς 83 – ἔκτενης – εὐχή
ψαλμὸς 131 – ἔκτενης – εὐχή
ψαλμὸς 25 – ἔκτενης – εὐχή
2. ὁ ἐπίσκοπος ἀναγινώσκει τὴν εὐχὴ καθαγιασμοῦ
3. σταυροειδῆς χρῆσις μὲ ἅγιο μύρο σὲ τρία σημεῖα ἀπαγγέλοντας αὐτό, τὸ ὁποῖο εἶναι σύνηθες νὰ λέγεται στὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας
4. εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο.

Συγκρίνοντας τὴν ἀκολουθία αὐτὴ μ’ ἐκείνη τοῦ *Barb. gr. 390* (B5) μποροῦμε νὰ ὑπογραμμίσουμε τρία κοινὰ σημεῖα: ἡ παρουσία τοῦ 83ου ψαλμοῦ

S. Verhelst, “La Messe de Jérusalem (bilan d’une recherche)”, *Studia Orientalia Christiana Collectanea* 28 (1995) 240–243· τοῦ ἴδιου, “L’introduction et la disparition du rite de Prothèse dans la Liturgie de Jérusalem”, *Studia Orientalia Christiana Collectanea* 31 (1998) 7.

188. F. C. Conybeare, O. Wardrop, “The Georgian Version of the Liturgy of St. James”, *Revue de l’Orient Chrétien* 19 (1914) 172–173.

189. Πὰ τὴν ἀρχαιότητα χρῆσις ξύλινου ἀντιμῆνσιου, βλ. Αὐτ. 173 ὑποσ. 1· Κ. Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἀθήνα 1969⁴, 174–176· Τρεμπέλα Β’ 106· Izzo, *Antimension* 20, 33. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεῖλος (Ὀκτώβριος 1383) ἀναφέρεται σὲ ἀντιμῆνσια ἀπὸ ξύλο ἢ ὕφασμα («ἢ διὰ σανίδος ἢ διὰ πανίου ἱερά τράπεζα καθιερωμένη»), βλ. Ράλλη–Ποτλῆ, *Σύνταγμα Ε’* 142· Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις* 58· Dairouzès, *Regestes* No 2774. Μέχρι σήμερα σώζονται τρία ξύλινα ἀντιμῆνσια στὴν Κύπρο: (α) στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Σωτήρας Ἀμμοχώστου, τὸ ὁποῖο καθαγιαστικὴ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἰωακείμ Δ’ τὸ 1572, βλ. Π. Ἀγάθωνος, “Τὸ ξύλινο ἀντιμῆνσιο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Σωτήρας Ἀμμοχώστου (1572)”, (ἐπιμέλεια Γ. Ἰωάννου, Χ. Χατζηχριστοδούλου) *Σωτήρα Ἀμμοχώστου, ἡ βυζαντινὴ κοινόπολις. Ἱστορία καὶ τέχνη*, Λευκωσία 2002, 119–123· (β) στὸ μουσεῖο τῆς Ἱ. Μ. Κύκκου, τὸ ὁποῖο καθαγιαστικὴ ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Νικηφόρο τὸ 1653, βλ. Χ. Παντελίδου, «Ξύλινον ἀντιμῆνσιον», *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 241–245· Γ. Α. Σωτηρίου, *Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου*. Α’: *Λεύκωμα*, (Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Τόμος Γ’. Φιλολογικὴ–Ἱστορικὴ σειρά), Ἀθήνα 1935, No 153· Σ. Κ. Περγίκης, *Ὁδηγὸς ἐπισκεπτῶν Μουσείου Ἱερῶν Μονῆς Κύκκου*, Λευκωσία 1997, 27 (εἰκ. 36)· Π. Ἀγάθωνος, “Τὸ ξύλινο ἀντιμῆνσιον τῆς Ἱερῶν Μονῆς Κύκκου”, (ἐπιμέλεια Σ. Κ. Περγίκης, Μ. Ν. Χριστοδούλου) *Πρακτικὰ Συνεδρίων: Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Κύκκου στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη*, Λευκωσία 2001, 281–289 (μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία στὴ σελ. 282 ὑποσ. 3)· (γ) στὴν Ἱ. Μ. Ἀγίου Νεοφύτου, τὸ ὁποῖο καθαγιαστικὴ ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Χριστόδουλο Β’ τὸ 1684, βλ. αὐτ. 281 ὑποσ. 2.

(B5.6),¹⁹⁰ ἡ χρῆσις μὲ ἅγιο μύρο ἔχει ὡς πρότυπο τὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ (B5.6), καί, τὸ σημαντικότερο, τὸ πρῶτο μέρος τῆς καθαγιαστικῆς εὐχῆς (2) (“O Lord God ... sanctify it with Thy holy Spirit”) ταυτίζεται μὲ τὴν Α’ εὐχὴ B5.4 («Ὁ πάσης φύσεως δεσπότης ... καὶ ἁγίασον τὰ θυσιαστήρια»).

(Ε). Στὸ *Σινᾶ 973*, φφ. 95β–96 (ἔτος 1152/1153) ἔχουμε τὴν «Ἀκολουθία ἐπὶ ἐδράσεως θυσιαστηρίου ἐπὶ δυῶν πρεσβυτέρων ἢ τριῶν γινομένη»¹⁹¹ νὰ τελεῖται ὄχι ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς. Ἡ διάταξη τῆς ἀκολουθίας δὲν κάνει λόγο στὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας¹⁹² καὶ περιλαμβάνει:

1. μεγάλη συναπτὴ
2. Α’ εὐχὴ («Ὁ πάσης φύσεως δεσπότης καὶ κτίσεως ἀπάσης δημιουργὸς ...»)
3. εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας («Κύριε, Κύριε, ἐν τῷ ὀνόματί σου τῷ κορυφαίῳ τῶν ἀποστόλων σου Πέτρῳ τὴν ἐκκλησίαν σου πέτρῳ προσαγορευσᾶς ...»)¹⁹³
4. χρῆσις μὲ ἅγιο μύρο τῆς ἁγίας τράπεζας πρὶν τὴν ἐπανατοποθέτησή της μὲ ἀπαγγελία τοῦ ψαλμοῦ 144,¹⁹⁴
5. ἔκτενης καὶ ἀπόλυση.

Συγκρίνοντας τὴν ἀκολουθία αὐτὴ μ’ ἐκείνη τοῦ *Barb. gr. 390* (B5) μπο-

190. Συναντοῦμε καὶ τοὺς τρεῖς ψαλμοὺς (83, 131, 25) στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας, βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336: 151.5, 152.3, 152.6)· *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ. β. I* (Arranz 235–236)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, *Τρεμπέλα Β’ 143–146*· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 53–57 (B72: 15, 20, 23)]· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 11–12)· *Brera AD XI 47*, φ. 66α–β.

191. Dmitrievskij 114–115.

192. Πὰ τὴν κωνσταντινουπολίτικὴν τάξιν ἐπανατοποθέτησης σαλευθεῖσας ἁγίας τράπεζας, ἡ ὁποία ἀπαντᾶ στὰ κυπριακὰ εὐχολόγια τοῦ 16ου αἰῶνα, βλ. Ἰωαννίδης, “Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα”.

193. Στὸ εὐχολόγιο (Βιβλιοθήκη Βατικανοῦ) *Vaticano gr. 1970*, φ. 214β (12ος αἰ.), ἀπαντᾶ ἡ ἴδια εὐχὴ κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Εὐχὴ ἄλλη ἐπὶ τραπέζης πηγνημένη ἐν ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ», βλ. A. Jacob, “L’euchole de Sainte-Marie du Patir et ses sources”, *Atti del Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano (28 settembre–1° ottobre 1986)*, Rossano–Grottaferrata 1989, 107–108 καὶ 110 [ἴδου σημειώνονται ἀκόμη δύο ἑλληνικὰ χειρόγραφα εὐχολόγια, στὰ ὁποῖα μαρτυρεῖται ἡ εὐχὴ αὕτη: (Ἅγιο Ὅρος) Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. *Μεγίστης Λαύρας 189* (13ος αἰ.) καὶ *Σινᾶ 988* (15ος αἰ.)].

194. Ὁ 144ος ψαλμὸς προβλέπεται στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ κατὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς ἁγίας τράπεζας ἐπὶ τοὺς κίονες, βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ. β. I* (Arranz 230)· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος–Ἀθήνα, *Τρεμπέλα Β’ 138*· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 49–50 (B72.5)]· *Διονυσίου 489* (φ. 38)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 8)· *Brera AD XI 47*, φ. 62. Βλ. ἐπίσης Ἰωαννίδης, «Σαλευθεῖσα ἁγία τράπεζα» 106 (B6.3), 109.

ροῦμε νά σημειώσουμε ὡς κοινὰ σημεῖα: τὴ μεγάλη συναπτὴ (B5.2), τὴν Α' εὐχὴ, ἢ ὁποῖα παρὰ τὶς λίγες διαφορὲς ταυτίζεται μὲ τὴν B5.4 καὶ τὴν κατακλειδα μὲ ἔκτενῆ καὶ ἀπόλυση (B5.16).

(Στ). Τὰ εὐχολόγια PBA 46, φφ. 50–52β¹⁹⁵ καὶ *Σινᾶ* 974, φφ. 177–179β¹⁹⁶ παραδίδουν μία ἐνδιαφέρουσα ἀκολουθία μὲ τίτλο «Τάξις ἐγκαινίων ἁγίας τραπέζης βεβηλωθείσης ὑπὸ ἄλλοφύλων»,¹⁹⁷ ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει:

1. εἰσαγωγικὴ δοξολογία «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε ...»
2. ψαλμὸς 86ος
3. Α' εὐχὴ («Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ναὸν ἅγιον οἰκοδομηθῆναι κελεύσας ...»)
4. μεγάλη συναπτὴ
5. ὁ ἐπίσκοπος ἐκφωνεῖ μία δοξολογία καὶ ὁ κληρὸς ἀπαντᾷ μὲ τὸν ψαλμὸ 50,9
6. Β' εὐχὴ («Ὁ κτίσας καὶ διακοσμήσας τὰ σύμπαντα Θεὸς καὶ εἰς ἀνάκλησιν ...»)
7. ψάλλεται τὸ Ἀλληλούια μαζί μὲ τὸν ψαλμὸ 92: 1α, 1β, 5β καὶ ἔνδυση τῆς ἁγίας τράπεζας
8. Γ' εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας («Δέσποτα Κύριε, ὁ διὰ τῶν ἁγίων σου ἀποστόλων ...»)
9. ἀσπασμὸς τῆς ἁγίας τράπεζας, ψάλλεται τὸ ἀπολυτίκιον καὶ τὸ κοντάκιον τοῦ ναοῦ καὶ ἀπόλυση.

Συγκρίνοντας τὴν ἀκολουθία αὐτὴ μ' ἐκείνη τοῦ *Barb. gr. 390* (B5) μποροῦμε νά σημειώσουμε ὡς κοινὰ σημεῖα: τὴ μεγάλη συναπτὴ (B5.2), τὸ ψάλσιμο τοῦ Ἀλληλούια (B5.6) καὶ τὴν Γ' εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας, ἢ ὁποῖα, παρὰ τὶς ἐλάχιστες διαφορὲς (ἀφαιρέσεις λέξεων), εἶναι ἢ ἴδια μὲ τὴν εὐχὴ B5.13.

Ἡ ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ στὴν ἄρμενικὴ καὶ κοπτικὴ λειτουργικὴ

195. Γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀκολουθίας ἔχουμε βασιστεῖ στο ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου, χωρὶς νά ὑπεισέλθουμε στο ἀντίστοιχο ἀραβικὸ τῶν περιθωρίων.

196. Dmitrievskij 700–701.

197. Ὁ τίτλος αὐτὸς μαρτυρεῖται μόνο στο ἀραβικὸ κείμενο τοῦ περιθωρίου τοῦ PBA 46, φ. 50 καὶ ὄχι στο ἀντίστοιχο ἑλληνικὸ. Ἡ ἀκολουθία, τόσο στὶς αἰτήσεις τῆς μεγάλης συναπτῆς, ὅσο καὶ στὶς σχετικὲς εὐχές, ἀναφέρεται σὲ ἐγκαίνα ναοῦ. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῶν δύο λειτουργικῶν χειρογράφων δὲν προβλέπει τὴ χρῆση μὲ ἅγιο μύρο τῆς ἁγίας τράπεζας, ἐνῶ γίνεται ἐκτενὴς λόγος στο ψάλσιμο τοῦ Ἀλληλούια πρὶν τὴν ἔνδυσή της. Ἡ τάξη αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ στὰ δύο εὐχολόγια ἀμέσως μετὰ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ, ἐνῶ ἔπονται μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τρεῖς διατάξεις, οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται στὰ ἀνοίξια ἐκκλησίας, ἢ ὁποῖα βεβηλώθηκε ἀπὸ ἄλλοφύλους ἢ αἵρετικούς.

παράδοση ἔχει μελετηθεῖ μέχρι σήμερα σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ ἀκολουθία τοῦ ἀρχαιότερου σωζόμενου εὐχολογίου *Barb. gr. 336*. Εἶναι ἀνάγκη, ὅμως, ἡ λειτουργικὴ συγκριτικὴ μελέτη τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ τῆς ἄρμενικῆς καὶ κοπτικῆς λειτουργικῆς παράδοσης νά στραφεῖ καὶ πρὸς τὶς διαφορὲς ἑλληνικὲς λειτουργικὲς μαρτυρίες τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου Ἱεροσολύμων, Ἀλεξάνδρειας καὶ Σινᾶ.

(Ζ). Ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ στὴν ἄρμενικὴ λειτουργικὴ παράδοση.

Ὁ F. C. Conybeare στὴ σχετικὴ ἔκδοση τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ ἀναφερόταν στὴν ἀντίστοιχὴ ἀκολουθία τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 336*.¹⁹⁸ Σὲ μία πρόσφατη μελέτη τοῦ ὁ M. Findikyan, συγκρίνοντας τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων σὲ τρεῖς πρώιμες ἄρμενικὲς λειτουργικὲς πηγές, ἐπικεντρώνει τὴν προσοχὴ του στὴ σύγκρισή της μὲ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων τοῦ *Barb. gr. 336*, ὅπου καὶ καταδεικνύει ἀρκετὰ κοινὰ λειτουργικὰ σημεῖα μεταξύ τους, τὰ ὁποῖα παίρνει ἢ ἄρμενικὴ λειτουργικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ ἑλληνικὴ (ὅπως αὐτὴ καταγράφεται στο εὐχολόγιο *Barb. gr. 336*).¹⁹⁹

Ἀκολουθώντας τὴ διάταξη καὶ ἀρίθμηση τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ τῆς ἄρμενικῆς παράδοσης, τὴν ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ὁ M. Findikyan,²⁰⁰ σὲ λειτουργικὴ σύγκρισή της μὲ τὶς διαφορὲς λειτουργικὲς μαρτυρίες τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου Ἱεροσολύμων, Ἀλεξάνδρειας καὶ Σινᾶ (τὶς ὁποῖες ἔχουμε ἤδη παρουσιάσει), μποροῦμε νά ὑπογραμμίσουμε δύο βασικὰ σημεῖα:²⁰¹ ἡ εὐχὴ μετὰ τὴν ὀριστικὴ τοποθέτηση τῆς ἁγίας τράπεζας²⁰² εἶναι ἢ ἴδια μὲ τὴν εὐχὴ B5.4, ἐνῶ ἡ εὐχὴ μετὰ τὴν ἔνδυση τῆς ἁγίας τράπεζας²⁰³ εἶναι ἢ εὐχὴ «Κύριε, Κύριε, ἐν τῷ ὀνόματί σου τῷ κορυφαίῳ τῶν ἀποστόλων σου Πέτρῳ τὴν ἐκκλησίαν σου πέτρων προσαγορεύσας», ἢ ὁποῖα ἀπαντᾷ στο *Σινᾶ* 973, φ. 96 (ὁμάδα «E.3»).

(Η). Ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ στὴν κοπτικὴ λειτουργικὴ παράδοση.²⁰⁴

Ὁ R. Coquin προχωρεῖ στὴ λειτουργικὴ σύγκριση τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ τῆς κοπτικῆς λειτουργικῆς παράδοσης μὲ ἐκείνη τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 336*.²⁰⁵ Συγκρίνοντας τὴν κοπτικὴ ἀκολουθία ἐγκαινίων μὲ τὴν

198. Conybeare, *Rituale Armenorum* 18.

199. Findikyan, "Armenian Ritual" 77, 113–114 καὶ τὰ ἔκτενῆ σχόλια στὰ σημεῖα 75–121.

200. Αὐτ. 110–113.

201. Γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς μελέτης μας αὐτῆς θὰ περιοριστοῦμε στὴ σύγκριση τῶν εὐχῶν, χωρὶς νά ἀνατρέξουμε σὲ ἄλλα λειτουργικὰ σημεῖα (π.χ. ψαλμοί), γιὰ τὰ ὁποῖα χρειάζεται ἐκτεταμένη παρουσίαση διαφόρων χειρογράφων, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖο ξεφεύγει ἀπὸ τὸν σκοπὸ τῆς παρούσας ἔρευνας.

202. Conybeare, *Rituale Armenorum* 5· Findikyan, "Armenian Ritual" 98 (No 47).

203. Conybeare, *Rituale Armenorum* 7–8· Findikyan, "Armenian Ritual" 105 (No 64).

204. Horner, *Coptic Rite* 1–25· Coquin, "Rite copte".

205. Coquin, "Rite copte" 162.

ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 390* (B5) διαπιστώνουμε ὅτι στὴν πρώτη συναντοῦμε ἀντίστοιχα τὶς εὐχές B5: 4 καὶ 7.²⁰⁶

Ἡ παρουσία τῆς εὐχῆς B5.4 τόσο στὴ γεωργιανή (ὁμάδα «Δ.2»), ἀρμενική (ὁμάδα «Ζ») καὶ κοπτική (ὁμάδα «Η») λειτουργικὴ παράδοση, ὅσο καὶ σὲ πληθώρα ἀκολουθιῶν, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦνται σὲ εὐχολόγια τῆς ὀρθόδοξης Μέσης Ἀνατολῆς, ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εὐχὴ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱεροσολυμίτικη λειτουργικὴ πράξη. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἡ εὐχὴ B5.4 ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ τῆς λειτουργικῆς παράδοσης τῶν Ἱεροσολύμων, πηγὴ-πρότυπο γιὰ τὴν ἀντίστοιχη γεωργιανή, ἀρμενική καὶ κοπτική λειτουργικὴ παράδοση.

3. Ἡ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων κατὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης.

Ὁλοκληρώνουμε τὴ συζήτηση τῶν διαφορῶν ὁμάδων-μαρτυριῶν τῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίου μὲ ἀναφορὰ στὶς σχετικὲς πληροφορίες τοῦ ἁγίου Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (+1429). Στὴν ἐποχὴ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἔχει ἤδη καθιερωθεῖ ἡ λειτουργικὴ πράξη καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων καὶ ἐκτὸς τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ. Ὅπως ὁ ἱδιὸς ὑπογραμμίζει «ἢ ἐπὶ τούτοις (=ἀντιμήνια) οὖν τελετὴ ὁμοία κατὰ πάντα τοῖς εἰρημένοις (=ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ), καὶ οἱ αὐτοὶ περὶ τούτων λόγοι ... καὶ πάντα ἀπαρλείπτως γίνεται καὶ ἐν αὐτοῖς (=ἀντιμήνια), ὅσα καὶ ἐν τῇ θεῖα καθιδρυμένῃ τραπέζῃ· ὅτι καὶ ἕκαστον αὐτῶν ἱερά τράπεζα ἐστὶ».²⁰⁷ Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ ἀκολουθία περιλαμβάνει:

1. προβλέπονται οἱ εὐχές οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ²⁰⁸
2. τὰ ἀντιμήνια ἐκπλύνονται, ραντίζονται καὶ χρίονται σταυροειδῶς τρεῖς φορὲς μὲ ἅγιο μύρο ψάλλοντας τὸ Ἀλληλούια²⁰⁹
3. συρράπτονται τρία ὑφάσματα στὰ ἁγιασθέντα ἀντιμήνια, ἐνῶ λέγονται καὶ οἱ ψαλμοί, οἱ ὁποῖοι προβλέπονται γιὰ τὴν ἔνδυση τῆς καθιερωμένης ἁγίας τράπεζας στὴν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ναοῦ²¹⁰
4. μερίδες ἁγίων λειψάνων χρίονται μὲ ἅγιο μύρο καὶ συρράπτονται στὰ ἀντιμήνια.²¹¹

206. Horner, *Coptic Rite* 20 (448–450) καὶ 21 (455–457). Πρβλ. τὸν τρόπο ψαλμίσματος τοῦ Ἀλληλούια [Ἀντ. 20–21 (451–455)] μὲ τὴν πρώτη ὁμάδα χειρογράφων («Α3»).

207. PG 155: 332D καὶ 333C.

208. PG 155, 333A.

209. PG 155, 333A.

210. PG 155, 333A–B.

211. PG 155, 333C.

Τὴν ἴδια ἀκολουθία γιὰ καθαγιασμὸ ἀντιμηνσίων, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν, παραδίδει καὶ τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο εὐχολόγιο (Ἅγιο Ὅρος) Βιβλιοθήκη Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας Ω 31 (ἔτος 1457)²¹² σὲ σχετικὴ ἐπεξήγηση τοῦ τρόπου καθαγιασμοῦ (φ. 138α–β) καὶ ὑπογραφῆς τῶν ἀντιμηνσίων (φ. 141):²¹³

1. ἱερουργοῦντος τοῦ ἀρχιερέως τίθενται τὰ ἀντιμήνια πάνω στὴν ἁγία τράπεζα
2. μετὰ τὸν τρισάγιο ὕμνο ὁ ἀρχιερέας διαβάσει τρεῖς εὐχές, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ
3. χρίει τὰ ἀντιμήνια ἀπὸ τὸ μίγμα «νίτρου, λαδάνου, λιβάνου, μαστιχίου, κηρίου, μαρμάρου τετριμμένου, ἐλαίου καὶ οἴνου»
4. χρίει τὰ ἀντιμήνια μὲ ἅγιο μύρο²¹⁴
5. τελεῖται ἡ θεῖα λειτουργία πάνω στὰ ἀντιμήνια καὶ στὸ τέλος ὑπογράφονται.

Στὴ μελέτη τῶν διαφορῶν ἀκολουθιῶν καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων παρατηροῦμε ὅτι στὶς πλείστες ἀπὸ αὐτὲς δὲ γίνεται ἀναφορὰ στὴν κατάθεση ἁγίων λειψάνων στὰ ἁγιασθέντα ἀντιμήνια. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα ἐντοπίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὶς πρὸ πάνω λειτουργικὲς πηγές (ὁμάδα «Γ» καὶ περιγραφή Συμεὼν Θεσσαλονίκης) συγκεκριμένη ἀναφορὰ καὶ συναφεῖς ὀδηγίες γιὰ συρραφὴ λειψάνων σὲ εἰδικὴ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων.

Ὅπως ἔχουμε διαπιστώσει ὁ καθαγιασμὸς ἀντιμηνσίων εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος μὲ τὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο εὐχολόγιο, *Barb. gr. 336*,²¹⁵ τὸ *Coislin 213*,²¹⁶ ὅλα τὰ χειρόγραφα εὐχολόγια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκδίδει ὁ Π. Τρεμπέλας τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ,²¹⁷ μέχρι τὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο

212. Dmitrievskij 626–631· Σ. Λαυριώτου, Σ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὅρει)*, Παρίσι 1925, 330–331· G. Subotić, “Uputstvo za izradu antiminsa u svetogorskom rukopisu XV veka (=Instructions pour la confection des antimensia dans un manuscrit athonite du XVe siècle)”, *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 23 (1984) 183–216.

213. Dmitrievskij 630· Σ. Λαυριώτου, Σ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὅρει)*, Παρίσι 1925, 330–331· G. Subotić, “Uputstvo za izradu antiminsa u svetogorskom rukopisu XV veka (=Instructions pour la confection des antimensia dans un manuscrit athonite du XVe siècle)”, *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 23 (1984) 184–185, 209–211.

214. Δὲ γίνεται ἀναφορὰ σὲ κατάθεση-συρραφὴ ἁγίων λειψάνων στὰ ἀντιμήνια.

215. B336, 154–156.

216. Arranz 240–245.

217. Τρεμπέλα Β' 130–137, 149–150.

Barb. gr. 390 (συμπεριλαμβανομένων και τῶν κυπριακῶν εὐχολογιῶν *Διονυσίου 489*, *Κιτίου 18* και *Brera AD XI 47*),²¹⁸ ὅλοι συμφωνοῦν στήν κατάθεση ἁγίων λειψάνων στό ναό τοῦ ὁποῖου τὰ ἐγκαίνια τελοῦνται. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ τάξη ἐγκαινίων ναοῦ τοῦ εὐχολογίου (Βιβλιοθήκη Βατικανοῦ) *Ottoboni greco 434* (ἔτος 1174/1175),²¹⁹ καθὼς ἐπίσης καί ἡ ἀντίστοιχη ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ στήν ἀρμενική²²⁰ καί κοπτική²²¹ λειτουργική παράδοση· περιπτώσεις στίς ὁποῖες δὲν προβλέπεται κατάθεση ἁγίων λειψάνων.²²²

218. *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 59–62 (B72.27–34)]: *Διονυσίου 489* (φφ. 47β–48): *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 17*): *Brera AD XI 47*, φ. 75α–β.

219. A. A. Thiermeyer, *Das Euchologion Ottoboni gr. 434 (Palästina 1174/5, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 1992, 157.5* [ἡ παραπομπὴ ἀκολουθεῖ τὴν ἐσωτερικὴ ἀριθμηση τῆς ἔκδοσης τοῦ χειρογράφου]. Παρὰ τὴν πληθώρα μαρτυριῶν γὰρ κατάθεση μαρτυρικῶν λειψάνων στὰ ἐγκαίνια ἐκκλησίας σὲ Ἀνατολή καί Δύση, αὐτὴ ἡ κατάθεση δὲν ἀποτελοῦσε ἀρχικὰ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο (*sine qua non*) τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐγκαινίων. Στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀντιοχείας, γὰρ παράδειγμα, μαρτυρεῖται μόνον ἡ χρῆσις μὲ ἅγιο μύρο στὴν τάξη ἐγκαινίων ἐκκλησίας, βλ. Konstantinidis, “L’Ordo de la dédicace” 206 (ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἀναγγέλει τὴν ἔκδοση ἐκτεταμένης μελέτης στό θέμα αὐτό). Δυστυχῶς δὲν κατέστη δυνατό νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ μελέτη αὐτὴ ἢ ἔκδοση τῆς ὁποίας περιλαμβάνεται στὴ σχετικὴ λειτουργικὴ βιβλιογραφία τοῦ J. M. Sauget, *Bibliographie des liturgies orientales (1900–1960)*, (PIO) Roma 1962, No 678: “Konstantinidis K.E., *Les reliques et la dédicace des églises dans le rite byzantin jusqu’au début du moyen-âge (VI–VIIe s.)*, Thèse de doctorat à Strasbourg 1951”. Μέχρι τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνα ἡ κατάθεση λειψάνων δὲν ἔχει καθολικὴ ἀποδοχὴ καί χρῆσις, γι’ αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι ἀναγκαῖα ἢ παρεμβάσις τῆς Ζ’ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια 787) μὲ τὸν 7ο κανόνα γὰρ νὰ θεσμοθετήσῃ τὴν ὑποχρεωτικὴν κατάθεση λειψάνων στίς ἐκκλησίες: «Τῆ ὄν ἀσεβεῖ αἰρέσει τῶν χριστιανοκατηγόρων καί ἄλλα ἀσεβήματα συνηκολούθησαν· ὥσπερ γάρ τὴν τῶν σεπτῶν εἰκόνων ὄψιν ἀφείλοντο ἐκ τῆς ἐκκλησίας, καί ἕτερα ἕθη παραλελοίπασιν, ἃ χρῆ ἀνανεωθῆναι, καί κατὰ τὴν ἄγραφον θεσμοθεσίαν οὕτω κρατεῖν. Ὅσοι οὖν σεπτοὶ ναοὶ καθιερώθησαν ἐκτὸς ἁγίων λειψάνων μαρτύρων, ὀρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατάθειν γενέσθαι λειψάνων μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς. Καί εἰ ἀπὸ τοῦ παρόντος τις εὐρεθῆ ἰπίσκοπος χωρὶς λειψάνων καθιερώων ναόν, καθαιρέσθω, ὡς παραβεβηκῶς τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις», βλ. P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IIe–IXe s.)*, I.1: *Les canons des Conciles Oecuméniques*, (Codificazione Canonica Orientale. Fonti IX) Roma 1962, 260.15–261.14· Πάλλη – Ποτλῆ, *Σύνταγμα Β’* 580–582· καί τὰ σχετικὰ σχόλια Konstantinidis, “L’Ordo de la dédicace” 211–214· Τρεμπέλα Β’ 92.

220. Conybeare, *Rituale Armenorum* 1–10 (μὲ διάφορα παρεμφερῆ κείμενα καί ὑποσ. στίς σσ. 11–25)· Findikyan, “Armenian Ritual” 75–121 (στὴ σ. 114 ὑπογραμμίζεται τὸ γεγονός τῆς ἀπουσίας κατάθεσης ἁγίων λειψάνων).

221. Horner, *Coptic Rite* 1–25· Coquin, “Rite copte” 149–187 (στὶς σσ. 157–160 ὑπογραμμίζεται τὸ γεγονός τῆς ἀπουσίας κατάθεσης ἁγίων λειψάνων).

222. Σὲ ἀντίθεση μὲ τίς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων γὰρ κατάθεση ἁγίων λειψάνων στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων (βλ. Ioannides, *Estratto* 65) εἶναι ἡ σχετικὴ τάξη στὴν ἀμβροσιανὴ λειτουργικὴ παράδοση γὰρ ἐγκαίνια ἐκκλησίας καί ἁγίας τράπεζας («*Ordo Ambrosianus ad consecrandam ecclesiam et altaria*») στό χειρόγραφο *Capitolare di Lucca 605* (11ος αἰ.), τὸ ὁποῖο ἐντόπισε καί ἐξέδωσε ὁ G. Mercati. Ἡ τάξη αὐτὴ μαζί μὲ τὴ λειτουργικὴ πα-

Στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸν καθαγιασμοὶ τῶν ἀντιμηνσίων. Μὲ κάθε λεπτομέρεια δίνονται ὁδηγίες γὰρ τὴν προετοιμασία, καθαγιασμοὶ καί ἐπιγραφή τῶν ἀντιμηνσίων, δὲ γίνεται λόγος στὴν, ὄχι ἡσσοнос σημασίας, συρραφὴ λειψάνων.²²³ Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ χαρακτηρίζονται «ἁγιασθέντα» τὰ ἀντιμηνσια ἀμέσως μετὰ τὴ χρῆσις τους μὲ ἅγιο μύρο, χωρὶς νὰ προβλέπεται ἡ ἐνσωμάτωση μαρτυρικῶν λειψάνων σ’ αὐτά.²²⁴

4. Καθαγιασμοὶ ἀντιμηνσίων στὴ σημερινὴ λειτουργικὴ πράξις τῆς ἑλληνορθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ἡ σημερινὴ λειτουργικὴ πράξις τῆς ἑλληνορθόδοξης Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τὸ εὐχολόγιο, τὸ ὁποῖο ἐπιμελήθηκε ὁ ἀρχιμανδρίτης Σπυρίδωνας Ζερβός,²²⁵ καθὼς ἐπίσης καί στὴ σχετικὴ ἔκδοση τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας «Ἀκολουθία καί τάξις εἰς Ἐγκαίνια Ναοῦ»,²²⁶ ἀκολουθεῖ γὰρ τὸν καθαγιασμοὶ ἀντιμηνσίων τὴν τάξη τὴν ὁποία περιγράφει ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἐνσωματωμένη στὴν ἀρχιερατικὴ θεία λειτουργία. Ἀποβλέποντας στὸν γόνιμο λειτουργικὸ προβληματισμὸ καί τὴ νηφάλια θεολογικὴ περισυλλογὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε ἐπιγραμματικὰ σὲ διάφορα σημεῖα τὰ ὁποῖα παρατηροῦνται στίς μέρες μας στὴ λειτουργικὴ πράξις καθαγιασμοῦ

ράδοση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰρλανδίας δὲν προβλέπουν κατάθεση ἁγίων λειψάνων στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ, γὰρ ὅλα αὐτὰ βλ. G. Mercati, *Antiche reliquie liturgiche ambrosiane e romane, con un “excursus” sui frammenti dogmatici ariani del Mai*, (ST 7) Città del Vaticano 1902, 21–27 (ἔκδοση κειμένου), 5–20 (σχόλια), 28–32 (ἰρλανδικὸ κείμενο γὰρ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ)· M. Righetti, *Manuale di Storia Liturgica. IV: I Sacramenti – I Sacramentali*, Milano 1953, 473–474.

223. Πὰ τὴν ἐνσωμάτωση ἁγίων λειψάνων στὰ ἀντιμηνσια καί στίς σχετικὲς μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων, βλ. Izzo, *Antimension* 46–54. Πὰ τὴν περαιτέρω μελέτη τῆς τάξης καθαγιασμοῦ κινητῆς ἁγίας τράπεζας ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο μὲ χρῆσις ἁγίου μύρου χωρὶς ἐνσωμάτωση ἁγίων λειψάνων στίς διάφορες λειτουργικὲς παραδόσεις τῆς χριστιανικῆς ἀνατολῆς, βλ. A. J. Butler, *The Ancient Coptic Churches of Egypt* II, Oxford 1884 (ἀνατύπωση 1970), 25–28· J. Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung* I, München 1924, 97–100· Raes, “Antimension” 65–70· J. M. Hanssens, A. Raes, “Une collection de tâbots au Musée Chrétien de la Bibliothèque Vaticane”, OCP 17 (1951) 435–450· Izzo, *Antimension* 20 καί ὑποσ. 58 (σχετικὴ βιβλιογραφία)· (ἐπιμέλεια) A. S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia*, New York 1991, 109, 144–145.

224. Πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι μεγάλο μέρος λειτουργικῶν εὐχολογικῶν πηγῶν δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐνσωμάτωση ἁγίων λειψάνων στὰ ἀντιμηνσια, γὰρ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν ἐπισταμένα οἱ διάφορες πηγὲς ἱστορικῶ καί κανονικῶ περιεχομένων.

225. (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) Σ. Ζερβοῦ, *Εὐχολόγιο τὸ Μέγα*, Βενετία 1862? (ἐπανέκδοση Ἀθήνα 1992), 326–328.

226. (ἐπιμέλεια ἔκδοσης) Ἀποστολικὴ Διακονία, *Ἀκολουθία καί τάξις εἰς Ἐγκαίνια Ναοῦ*, Ἀθήνα 1997, 80.

καὶ χρήσης τοῦ ἀντιμηνσίου στὴν ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία.²²⁷

1. «Ἰδίους ὄμμασι» ἔχουμε καταγράψει ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων νὰ τελεῖται στὸ τέλος ἀρχιερατικῆς θείας λειτουργίας καὶ νὰ *συρρικνώνεται* στὴ χρήση μὲ ἅγιο μύρο καὶ ὑπογραφή τῶν ἀντιμηνσίων ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο.

2. Ἐγκαταλείπεται τὸ λινὸ ὕφασμα, τὸ ὁποῖο θέλει ἡ μακρόχρονη λειτουργικὴ παράδοση, ὡς ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν ἀντιμηνσίων²²⁸ καὶ μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῆς χαλκογραφίας *ἐπιτυγχάνεται* ἡ μαζικὴ παραγωγή ἀντιμηνσίων σὲ μεταξωτὸ ὕφασμα.

3. Ἡ σύγχυση τοῦ καθαγιασμένου ἀντιμηνσίου μὲ τὸ εἰλητὸ ὀδηγεῖ, μεταξὺ ἄλλων,²²⁹ στὴν ἀδιάκριτη χρήση τοῦ ἀντιμηνσίου σὲ κάθε ἅγια τράπεζα, ἀνεξάρτητα ἐὰν αὐτὴ εἶναι καθιερωμένη ἢ ὄχι, παρὰ τὸ ὅτι «ἐκαστον αὐτῶν (=ἀντιμηνσίων) ἱερὰ τράπεζα ἐστι» κατὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης.²³⁰ Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ματθαῖος σὲ σχετικὴ ἀπάντη-

227. Πὰ περαιτέρω συζήτηση, βλ. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α': Εἰσαγωγή στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, 62–64.

228. Ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ μνεῖα ἀποδίδει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν στὸ συμβολισμὸ τοῦ λινοῦ ὕφασματος, βλ. PG 155: 313D, 333A.

229. Παρόλο ποὺ ἐπικράτησε ἐδῶ καὶ ἀρκετοὺς αἰῶνες ἡ ἐνσωμάτωση ἁγίων λειψάνων μαρτύρων στὰ ἀντιμηνσία κατὰ μίμηση τῆς καθιερωμένης ἁγίας τράπεζας (βλ. ὁμάδα «Γ» καὶ μαρτυρίες ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης), ἡ σύγχυση μεταξὺ εἰλητοῦ καὶ ἀντιμηνσίου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ χρησιμοποίησι καθαγιασμένων ἀντιμηνσίων χωρὶς τὴν συρραφὴ λειψάνων μαρτύρων σ' αὐτά.

230. PG 155, 333C. Πρβλ. ἐπίσης PG 155, 313D. Αὐτὸ, ἄλλωστε, δηλώνει καὶ ἡ ἀναγραφόμενη σχετικὴ ἐπιγραφή καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίου, στὴν ὁποία αὐτὸ ὀνομάζεται «θυσιαστήριον». Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μανουὴλ Β' (Ἰούλιος 1250) ὑπογραμμίζει ὅτι τὰ «ἀντιμηνσία καθιερωμένων ἁγίων τραπέζων τόπον ἐπέχουσιν καὶ ἔνθα εἰσὶ γνώριμοι καθιερωμένοι τράπεζαι, οὐ χρεῖα ἀντιμηνσίων ἐκεῖ», βλ. Ράλλη–Ποτλῆ, *Σύνταγμα Ε'* 116· PG 119, 812B· Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις* 39–40 (ε')· Laurent, *Regestes* No 1315. Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρος Ἰωάννης σημειώνει, ὅτι τὰ ἀντιμηνσία «ἐν ἐκείναις δὲ ταῖς ἁγίαις τραπέζαις ταῦτα τίθενται, ἃς καθιέρωσις οὐχ ἠγάσεν», βλ. Ράλλη–Ποτλῆ, *Σύνταγμα Ε'* 414· PG 119, 976B. Στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ, ἀρχῆς γενομένης μὲ τὸ κωνσταντινοπολίτικο εὐχολόγιο *Coislin 213*, τονίζεται σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τῶν καθαγιασθέντων ἀντιμηνσίων ἐπάνω σὲ καθιερωμένη ἅγια τράπεζα (Arranz 245): «μέχρι δὲ συμπληρώσεως ἡμερῶν ζ', καθ' ἑκάστην ἐν τῷ τοιοῦτῳ ναῷ λειτουργία τελεῖται τῶν ἀντιμηνσίων ὑποκειμένων τῷ τῆς ἁγίας τραπέζης ἀπλώματι. Μετὰ δὲ τὴν ἐβδόμη ἀφρονται τὰ ἀντιμηνσία καὶ λοιπὸν ἱεροσουργία καὶ χωρὶς ἀντιμηνσίου γίνεται ἐν τούτῳ διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν καθιερωμένον», πρβλ. ἐπίσης Τρεμπέλα Β' 151–152· *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 63 (B72.38)]· *Τὸ Κιτίον 18*, στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ, συμφωνεῖ μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὐχολόγια γιὰ ἀπομάκρυνση τῶν ἀντιμηνσίων ἀπὸ τὴν καθαγιασμένη ἅγια τράπεζα μετὰ τὴν παρέλευσις ἑπτὰ ἡμερῶν, βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν 18*. Τὸ ἴδιο εὐχολόγιο, ὁμοίως, στὴν τάξη γιὰ «τὴν ἀπαμείωσιν τῆς ἁγίας τραπέζης τὴν γινόμενη τῇ μεγάλῃ Ε' ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως» (βλ. αὐτ. 71–72) ἀναφέρει ὅτι «μετὰ τὴν ἔκπλυσιν ... ἀμφιάζουσι τὴν ἅγιαν τράπεζαν ἀλλάσσοντες τὸ κατὰ σάρκα καὶ αὐτὸ τὸ μέγα ἀντιμηνσίου τὸ ὑποκάτω αὐτοῦ καὶ τιθέντες ἀντὶ τούτων

σὴ τοῦ (Ἰανουάριος 1400) χαρακτηρίζει τὴν εὐκαίρως–ἀκαίρως χρῆσιν τοῦ ἀντιμηνσίου ἀπὸ κάποιους ἱερεῖς ὡς ἔκφραση ἀπειροκαλλίας καὶ ἐπιδείξεως, μάλιστα συμβουλεύει ὅπως «ἢ παυσάσθω ὁ τοιοῦτος, ἢ ἀνάλαβε ἐξ αὐτοῦ τὸ ἀντιμηνσίου».²³¹

4. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ θέση ὅτι τὰ ἀντιμηνσία ἐπέχουν θέσιν *διαπιστευτηρίων* τοῦ νεοεκλεγέντος ἐπισκόπου γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ ἀποστέλλονται «ἅμα τῇ ἐνθρονίσει του».²³² Ἔχουμε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ λειτουργικὴ καὶ κανονικὴ παράδοση τῆς ἑλληνορθόδοξης Ἐκκλησίας, τὸ ὀλιγότερο, δὲν τεκμηριώνει τέτοιες θέσεις. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ματθαῖος (Ἰανουάριος 1400) συνοψίζει τὸν σκοπὸ καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ ἀντιμηνσίου τονίζοντας ὅτι ὁ «ιερεὺς ... κατέχει τοῦτο δι' ἀνάγκην ἀπαραίτητον, καὶ χρῆται αὐτῷ ἀνάγκης μόνον κατεπειγούσης καὶ εἰς τόπον, ἔνθα οὐκ ἔστιν ἀκίνητον θυσιαστήριον, ἢ ἐστὶ μὲν, ἀκαθιέρωτον δέ».²³³ Στὴν ἐποχὴ τουλάχιστο τοῦ ἁ-

ἕτερα» (βλ. αὐτ. 72). Βλ. γιὰ τὴν ἴδια τάξιν τὸ τυπικὸ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη, *Paris gr. 402* φφ. 240B–241 (13ος–14ος αἰ.): «μετὰ τὴν ἔκπλυσιν ... ἀμφιάζουσι τὴν ἅγιαν τράπεζαν ἀλλάσσοντες τὸ κατὰ σάρκα καὶ τὸ ὑπὸ κάτω τούτου (cod. τούτου) ἀντιμηνσίου καὶ τιθέντες ἀντὶ τούτων ἕτερα», πρβλ. ἐπίσης Α. Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskih rukopisej hranjaščihsja v bibliotekah pravoslavnago Vostoka*, III: *Τυπικά*, Petrograd 1917, 124. Πρέπει, τέλος, νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ γεγονός ὅτι στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων, μὲ πρῶτο τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο εὐχολόγιο *Barb. gr. 336* (δεύτερο μισὸ 8ου αἰῶνα) μέχρι τῆς σημερινῆς ἐντυπῆς λειτουργικῆς ἐκδόσεως, στὶς θεῖες λειτουργίες τῶν ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Μεγάλου Βασιλείου γίνεται σαφὴς ἀναφορὰ στὴ χρῆσιν εἰλητοῦ καὶ ὄχι ἀντιμηνσίου: «εὐχὴ πιστῶν ἄ' μετὰ τὸ ἀπλωθῆναι τὸ εἰλητόν», βλ. γιὰ παράδειγμα B336: 10.1, 29.1· Arranz: 472 ὑπόσ. 1, 500 ὑπόσ. 1· S. Parenti, *L'Euclologio manoscritto Γ.β. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata. Edizione*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 1994, 4 (No 11)· A. Jacob, "L'euchologe de Porphyre Uspenski. Cod. Leningr. Gr. 226 (Xe siècle), *Le Muséon* 78 (1965) 183 (No 26)· τοῦ ἴδιου, "La traduction de la Liturgie de saint Jean Chrysostome par Léon Toscan. Édition critique", OCP 32 (1966) 149 (XII) [καὶ τὸ σχετικὸ λειτουργικὸ σχόλιο Taft, *Great Entrance* 198 (No 7)]· Π. Ν. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργία κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήνα 1982: 65.13, 167.2· (ἐπιμέλεια ἐκδόσεως) Ἀποστολικὴ Διακονία, *Τερατικόν*, Ἀθήνα 1992: 116, 167–168· (ἐπιμέλεια ἐκδόσεως) Ἀποστολικὴ Διακονία, *Ἀρχιερατικόν*, Ἀθήνα 1994: 16, 45.

231. F. Miklosich, I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana* II, Βιέννη 1862, 340· Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις* 62· Darrouzès, *Regestes* No 3097. Πὰ τὴ σημερινὴ λειτουργικὴ πράξι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία θέλει ὑποχρεωτικὴ τὴν χρῆσιν τοῦ ἀντιμηνσίου σὲ κάθε θεῖα λειτουργία ἀνεξαρτήτως καθιερωμένης ἢ μὴ ἁγίας τράπεζας, βλ. Raes, "Antimension" 63–65· Izzo, *Antimension* 110–124· P. Meyendorff, *Russia, Ritual and Reform. The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century*, New York 1991, 53, 162–164, 215.

232. E. K. Μαντζουνέα, *Ἡ ἔννοια τῶν ἀντιμηνσίων ἐκ κανονικῆς ἀπόψεως*, Ἀθήνα 1980, 22· τοῦ ἴδιου, *Τελετουργικὴ*, Ἀθήνα 1989, 102.

233. F. Miklosich, I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana* II, Βιέννη 1862, 340· Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις* 62· Darrouzès, *Regestes* No 3097. Στὸ σκοπὸ χρῆσιν τοῦ ἀντιμηνσίου ἀναφέρεται ἐκτεταμένα καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεῖλος σὲ

γίου Συμεών ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (+1429) οἱ «ἱερεῖς λαμβάνοντες κατὰ χρεῖαν παρὰ τοῦ ἱεράρχου»²³⁴ τὰ ἀντιμήνια καὶ ὄχι ὑπὸ μορφή *διαπιστευτηρίων*, ἐνῶ αὐτὰ «κατὰ τόπους ἐξαποστέλλονται ἐνθα οὐκ ἔστι θυσιαστήριον».²³⁵

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἔκδοση καὶ τὰ λειτουργικὰ σχόλια τῆς «τάξεως γινομένης περὶ ἀντιμνησίων» τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 390* (B5) μᾶς ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουμε τὴν λειτουργικὴ παράδοση στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Κύπρου γύρω ἀπὸ τὴν ἀκολουθία αὐτὴ μέσα ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες μαρτυρίες τῶν κυπριακῶν εὐχολογίων τοῦ 16ου αἰώνα, *Διονυσίου 489*, *Κιτίου 18* καὶ *Brera AD XI 47*. Ἡ λειτουργικὴ μελέτη τῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 390* (B5), μέσα ἀπὸ μία πληθώρα ἄμεσων καὶ ἔμμεσων λειτουργικῶν μαρτυριῶν, θὰ μποροῦσε νὰ καταλήξει στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

1. Τὸ ἀντιμῆνσιο μέχρι καὶ τὸν 4ο αἰώνα εἶναι ἄγνωστο καὶ μὴ ἀπαραίτητο στὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει καθιερωμένη ἁγία τράπεζα.

2. Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 8ου αἰώνα συναντοῦμε τὴ λέξη ἀντιμῆνσιο νὰ δηλώνει τὴν κινητὴ ἁγία τράπεζα ὑπὸ μορφή τραπεζιοῦ, ἢ χρῆση τοῦ ὁποῖου ἀναπληρώνει τὴν ἀπουσία καθιερωμένης ἁγίας τράπεζας.

3. Ἡ περίοδος τῶν εἰκονομαχικῶν ἔριδων ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴ διαμόρφωση καὶ διάδοση τῆς χρήσης τοῦ ἀντιμνησίου. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης πιστοποιεῖ ὅτι στὶς ἀρχές ἤδη τοῦ 9ου αἰώνα (809–811) μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ καθαγιασμὸ τοῦ ἀντιμνησίου, τὸ ὁποῖο ἀντιμῆνσιο εἶναι συνώνυμο μὲ τὸν ὄρο «θυσιαστήριον», μικροῦ μεγέθους, κατασκευασμένο ἀπὸ ὕψασμα ἢ σανίδι.

4. Ἐνῶ στὸ εὐχολόγιο *Barberini greco 336* (δεύτερο μισὸ 8ου αἰώνα) εἶναι παντελῶς ἄγνωστη ἢ ὁποιαδήποτε μορφή καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίου, τὸ ἀρχαιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο εὐχολόγιο τῆς Κωνσταντινούπολης, *Coislin 213* (ἔτος 1027), γνωρίζει καθαγιασμὸ ἀντιμνησίων στὰ πλαίσια τῆς τάξης ἐγκαινίων ναοῦ καὶ καθιερώσεως ἁγίας τράπεζας.

5. Ἡ ὑπαρξὴ εἰδικῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων ἀνεξάρτη-

σχετικὸ πατριαρχικὸ γράμμα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1383, βλ. Ράλλη–Ποτλῆ, *Σύνταγμα Ε'* 141–142· Γεδεῶν, *Κανονικὰ διατάξεις 57–58*· Darrouzès, *Regestes No 2774*.

234. PG 155, 333D.

235. PG 155, 313D.

τῆς ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ ἀνάγεται στὴν πρώτη χιλιετία, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς λειτουργικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας.

6. Ἡ παρουσία τῆς εὐχῆς B5.4 «Ὁ πάσης φύσεως δεσπότης καὶ κτίσεως ἀπάσης δημιουργὸς ...» στὴ γεωργιανή, ἀρμενικὴ καὶ κοπτικὴ λειτουργικὴ παράδοση ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὡς χῶρο προέλευσῆς τῆς ἔχει τὴν λειτουργικὴ παράδοση τῶν Ἱεροσολύμων.

7. Ἡ εἰδικὴ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων ἀπαντᾷ σὲ ἀριθμὸ εὐχολογίων, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῶν Ἱεροσολύμων, Ἀλεξάνδρειας, Σινᾶ καὶ Κύπρου.

8. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης (+1429) ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ καθαγιασμὸς ἀντιμνησίων ἐκτὸς τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ, στὶς ἀρχές ἤδη τοῦ 15ου αἰώνα, ἔχει καθιερωθεῖ στὴν κωνσταντινουπολίτικὴ λειτουργικὴ παράδοση. Ἡ ἀκολουθία αὐτὴ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴ διάταξη καθιέρωσης ἁγίας τράπεζας στὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ.

9. Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Κύπρου τὸν 16ο αἰώνα γνωρίζει τόσο τὴν ἀκολουθία, τὴν ὁποία παραδίδουν τὰ εὐχολόγια τῶν Ἱεροσολύμων, Ἀλεξάνδρειας καὶ Σινᾶ (βλ. *Barb. gr. 390*, *Διονυσίου 489*, *Κιτίου 18*), ὅσο καὶ τὴν ἀκολουθία, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (βλ. *Brera AD XI 47*).

10. Ἡ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων στὰ κυπριακὰ εὐχολόγια *Barb. gr. 390*, *Διονυσίου 489*, *Κιτίου 18*, παρουσιάζει τέτοιες λειτουργικὲς ἰδιαιτερότητες, ὥστε νὰ ξεχωρίζει σαφῶς ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες μαρτυρίες εὐχολογίων μὲ χῶρο προέλευσης τὰ Ἱεροσόλυμα, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Σινᾶ.

11. Ἡ εἰδικὴ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 390* (B5) γνωρίζει διάφορες φάσεις στὴ λειτουργικὴ ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη. Μὲ βάση τὶς διάφορες ὁμάδες μαρτυριῶν, τὶς ὁποῖες ἔχουμε ἤδη μελετήσει, θὰ μπορούσαμε συνοπτικὰ νὰ σημειώσουμε τὴ λειτουργικὴ αὐτὴ πορεία διαμόρφωσης τῆς ἀκολουθίας μὲ πρώτη τὴν ὁμάδα «Δ», δεύτερη τὴν ὁμάδα «Β», τρίτη τὴν ὁμάδα «Α» (σ' αὐτὴ συγκαταλέγονται καὶ τὰ κυπριακὰ εὐχολόγια *Barb. gr. 390*, *Διονυσίου 489*, *Κιτίου 18*) καὶ τέλος τὴν ὁμάδα «Γ».

12. Ἡ ὁμάδα χειρογράφων «Α» καὶ «Γ» φαίνεται νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα συνένωσης τῆς εἰδικῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων τῆς ὁμάδας «Β» μὲ τὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ.

13. Ὅλες ἀνεξαιρέτα οἱ μαρτυρίες καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένες μὲ τὴν καθιέρωση ἁγίας τράπεζας τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ. Ἡ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων συνίσταται, μὲ λίγα λόγια, στὴν τέλεση τῆς ἀντίστοιχης καθιέρωσης τῆς ἁγίας τράπεζας ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἐγκαινίων ναοῦ.

14. Μεγάλο μέρος λειτουργικῶν εὐχολογικῶν πηγῶν, πρώιμης καὶ μεταγενέστερης ἐποχῆς, δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐνσωμάτωση ἀγίων λειψάνων κατὰ τὶς δύο περιπτώσεις καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων (εἴτε στὴν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ναοῦ, εἴτε σὲ εἰδικὴ ἀκολουθία). Στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα ἐντοπίζεται, γιὰ πρώτη φορά, στὶς λειτουργικὲς πηγές, τὶς ὁποῖες ἔχουμε μελετήσει (ὁμάδα «Γ» καὶ περιγραφή ἀγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης), συγκεκριμένη ἀναφορὰ καὶ συναφεῖς ὁδηγίες γιὰ συρραφὴ λειψάνων στὴν εἰδικὴ ἀκολουθία καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων.

STELLA FRIGERIO-ZENIOU

NOTES SUR TROIS ÉGLISES
DE LA FIN DU 16e – DÉBUT DU 17e SIÈCLE
À CHYPRE*

Au cours d'un siècle Chypre a changé deux fois de maître. Caterina Cornaro, dernière reine Lusignan, abdique en 1489 en faveur de sa ville natale, la République de Venise et la Sérénissime gouverne Chypre jusqu'en 1571, lorsque l'armée ottomane complète sa conquête de l'île avec la prise de Famagouste. Cette période, sans doute mouvementée du point de vue politique et économique, l'est tout autant du point de vue artistique.

Les trois églises qui nous intéressent ici conservent des fresques dont les récents travaux de restauration ont révélé la fraîcheur première, permettant une meilleure lecture des scènes, ainsi qu'une appréciation de leur qualité artistique. Il s'agit des églises de Prodromos à Askas et de Panagia Chrysopantanassa à Paléchori dans la région de Pitsilia, dans le Troodos, et de l'église de Timios Stavros à Parekklesia, à l'est de Limassol.¹ Chaque monument a sa propre histoire et les études d'Efthalia Constantinides, d'Athanasios Papageorgiou, d'Andreas et Judith Stylianou en ont tracé les grandes lignes.²

* Cet article est basé sur la communication faite au XXe Congrès international des Études byzantines qui a eu lieu à Paris du 19–25 août 2001, sous le titre "Artistes anonymes de la fin du 16e – début 17e siècle à Chypre et quelques-uns de leurs modèles" (résumé dans *Pré-actes. III. Communications libres*, Paris, 2001, p. 374).

Nous remercions M. Sophocles Hadzisavvas, directeur et Mme Marina Solomidou-Ieronymidou, conservateur du Département des Antiquités de Chypre pour leur autorisation de photographier les monuments étudiés et de pouvoir disposer de ces photographies.

1. Les travaux de restauration ont été effectués à l'église de Prodromos par le Courtauld Institut de Londres en collaboration avec le Département des Antiquités de Chypre; à l'église de Panagia Chrysopantanassa par le Département des Antiquités de Chypre; à Stavros, toujours en cours mettant à jour petit à petit de nouvelles fresques, aussi par le Département des Antiquités de Chypre.

2. Pour les fresques de Prodromos à Askas cf. A. Papageorgiou, *Ευλόστεγοι ναοὶ τῆς Κύπρου*, Nicosie, 1975, p. 165–170; du même *sub voce* «Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου ἐκκλησία, Ἀσκάς», dans: *Μεγάλη Κυπριακὴ Ἐγκυκλοπαίδεια (ΜΚΕ)*, tom. 6, p. 125–126, qui les date entre 1560–1570; A. et J. Stylianou, *The painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Londres, 1985, p. 289–290, qui les datent après 1560; St. Frigerio-Zeniou, «Ὁ κύκλος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου στὴν ὁμώνυμη ἐκκλησία στὸν Ἀσκὰ (Κύπρος)», dans: *Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης* (résumés), Athènes 4–6 mai 2001, Athènes 2001a,